

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1989

Årgång 85 • Häfte 1 – 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil dr Barbro Schaffer, Svenskt biografiskt lexikon, Box 12536, 102 29 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 100: – per år och betalas via inbetalningskort (postgironummer 2538-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Innehåll

Jan Liedgren, Stockholm, Ätten Silfversparres ursprung, s 1

Marie-Louise Rodén, Stockholm, Drottning Kristinas studie av Vasavapnet "L'Arma antica della Suezia", s 10

Ulla Johanson, Stockholm, Anna Forssman – ett annorlunda livsöde, s 16

Ulf Bejbom, Växjö, För 150 år sedan landsteg kapten Lange i Chicago, s 23

Björn Helmfrid, Norrköping, Arthur Nordén – fornforskare, journalist, filolog, teaterhistoriker, s 48

Bengt Järbe, Sundbyberg, Hugo Englund – mjölkhandlare och konstsamlare i Sundbyberg, s 69

Ätten Silfversparres ursprung

Av Jan Liedgren

Adelskalendern 1986 redovisar av adliga ätten Silfversparre nr 99 två grenar, vilkas siste gemensamme stamfar var väpnaren *Per Sunesson*. Elgenstiernas Ättartavlor VII, s. 202, meddela, att han bodde i Tollstorp i Slaka sockens sydvästra del, som fram till 1889 hörde till Valkebo härad i Östergötland, och att han nämnes i urkunderna mellan 1510 och 1530. I längden över de frälsemän, som deltog i Västerås riksdag i juni 1527, finner man också "Per Sånason".¹ Hans hustru Iliana Persdotter var, såsom Stig Östenson utrett,² dotter till Anna Stensdotter (Bese) i hennes äktenskap med Peder Ölfsson i Viggeby (i Grebo socken), som levde 1477, och alltså halvsyster till Nils Bese i Ekhult.

Per Sunessons farfar var *Harald Sunesson* (Sonasson) i Tollstorp, som med silversparrevapnet beseglat ett brev, dat. Vikingstad 11/2 1440 (SMR 1081),³ samt ett något äldre brev, dat. Vi 30/11 1437 (SMR 655).^{3a} En konungsdom fälldes i Linköping 8/1 1458 mellan honom och Askeby kloster (RA perg.).⁴ Hans hustru Märta var dotter till Bengt Tunesson och dennes hustru Karin.⁵ Som änka gav Märta 1478 Lars Nilsson (sin

dotterson) gåvobrev på sin ägodel i Bröttjestad i Slaka socken.⁶

Denne Harald Sunesson betraktas som ätten Silfversparres äldste kände stamfar av A. A. von Stiernman i första delen av hans matrikel, tryckt 1754.⁷ J. O. Åkerstein (död 1766) har emellertid i sina genealogiska samlingar (RHA) trott sig finna östgöten Harald Sunessons fader i den *Sune Jonsson*, som var underlagman i Uppland 1430 och 1432 och i vapnet förde en snedbjälke, belagd med sparrar. Denna Åkersteins härledning återges i Anreps och Elgenstiernas utgåvor av Svenska adelns ättartavlor. Den bygger emellertid endast på namn- och vapenlikhet.⁸

Nyligen har Anders Winroth i en uppsats⁹ påpekat, att de uppsvenska systrarna Birgitta Sonesdotter och Katarina Sonesdotter, kända som donatorer till Gudsberga (Husby) kloster i Dalarne, också förde silversparrevapen och sannolikt voro döttrar till underlagmannen Sune Jonsson. *Birgitta Sonesdotter* fick morgongåvobrev 13/11 1447 (RA perg.) av Ingel Jönsson (hjorthorn), som var häradshövding i Dalarne från 1450. Troligen vid kung Kristierns kröning i juli 1457 blev han riddare;

⁶ Regest i förteckning över Nils Stenssons jordebrev, som han givit Gustav I, Olof Claessons kopia-bok (Kungl. arkiv 6, RA), fol. 183 v; jfr H. Gillings-tam, Ätterna Oxenstierna och Vasa (1952), s. 602 not 584.

⁷ F. Wernstedt, Ur riddarhusgenealogiernas historia (särtryck ur Genealogiska samfundets i Finland års-skrift 1937), s. 18. Om Åkerstein se a.a. s. 23.

⁸ Om vapenvarianter se J. Raneke, Svenska medeltidsvapen I (1982) s. 236, med tillägg i III (1985).

⁹ Anders Winroth, Gudsberga klostrets ekonomi (Bebyggelsehistorisk Tidskrift, nr 13 1988), s. 141—156.

¹ Svenska Riksdagsakter I (1887), s. 61. Namnformen *Sone* är vanligast under medeltiden, *Sune* i nyare litteratur.

² S. Östenson, Randanmärkningar till biskop Hans Brasks släktbok (PHT 1973), s. 118 f.

³ I G Elgenstierna, Svenska adelns ättartavlor, VII (1932) är brevet feldaterat 1440 17/2.

^{3a} Sigillet saknas numera.

⁴ Årtalet är felskrivet 1457, se P. Sjögren, Släkten Trolles historia intill år 1505 (1944), s. 107 not 4.

⁵ Biskop Hans Brasks släktbok (1970), s. 50, 89.

det första belägget är från 15/11 1459 (DD 300). Ingel och Birgitta voro barnlösa och gjorde inbördes testamente 23/1 1473 (RA perg.). Senast nämndes Ingel i livet 11/7 1477 (DD 268), då han och Birgitta förklarade sig vilja stifta ett cistercienserkloster och skänka gods därtill. I ett brev 2/7 1478 (RA perg. DD 941) kallar Birgitta sig Ingel Jönssons änka. Genom ett brev, dat. i Julita kloster 8/3 1486,¹⁰ skänkte Birgitta ytterligare gårdar, bl. a. Riddarhyttan och sin sätesgård Näs eller Näsholm i Husby socken, som hon fått som morgongåvogods av sin make 9/3 1468 (RA perg.) och som gåva 17/5 1476 (RA perg.).¹¹ *Katarina Sonesdotter* levde länge som änka efter Knut Stensson (Natt och Dag) till Snetomta i Skerike socken av Norrbo härad. Han utfärdade eller beseglade brev ännu 7/5 och 18/5 1453 (Krappertorp perg.). Hans änka hustru Katarina i Snetomta fick behålla hans gods efter hans död. Hon gav 4/9 1493 (RA perg.) till Gudsberga kloster bl. a. Forsby i Skultuna socken. Ännu 11/5 1495 levde hon.¹² Efter hennes död skulle Knut Stenssons gods ha återgått till hans släkt, men de ärvdes dock av hennes släktingar, tre barnbarn till Håkan Andersson i Hålbönäs.¹³

Uppgiften i Elgenstiernas Ättartavlor, att den uppländske väpnaren *Knut Sonesson*, som utfärdat ett brev 12/3 1451 (RA perg.)¹⁴ och beseglat det med silversparrevapen, var

en son till underlagmannen Sune Jonsson, verkar rimlig. Om han, som förefaller troligt, var bror till de båda systrarna Birgitta och Katarina Sonesdöttrar, bör han ha dött utan ättlingar före Katarina, ty annars borde arvet efter henne ha gått till honom eller hans barn och inte till de tre barnbarnen till Håkan Andersson i Hålbönäs. Östgöten Harald Sonesson i Tollstorp kan omöjligen ha varit bror till de båda systrarna, eftersom arvet efter Katarina Sonesdotter i så fall borde ha tillfallit hans barn och ej Håkan Anderssons barnbarn. Det finns därför all anledning att förkasta Åkersteins lösa gissning, att upplänningen Sune Jonsson skulle vara far till östgöten Harald Sunesson.

Det finns däremot allt skäl att taga fasta på de betydligt äldre uppgifter, som lämnas i biskop Hans Brasks släktbok, s. 50, om Harald Sunessons släktförhållanden. Hans Gillingstams kommentar, att dessa uppgifter ”särskilt ifråga om de äldsta leden ej äro kända från andra källor”, gäller emellertid ej personerna som sådana, låt vara att undantag finnas. Unika äro däremot uppgifterna om *släktskapen* mellan Harald Sonesson och de personer, som anges som hans syskon, föräldrar och farfar. Här som eljest i släktboken rör det sig om traditionsuppgifter, som biskop Brask på 1510-talet inhämtat från släktmedlemmar, som funnos både bland östgötaadeln kring Linköping och inom prästerskapet, t. o. m. inom själva domkapitlet. Släktens medlemmar voro också representerade bland dem, som sålt gårdar till biskopen.¹⁵ En konfrontation av släktbokens notiser mot urkunderna skall här redovisas. Ofta ger Brask namnet i kortform (t. ex. Per), medan urkunderna ha längre form (t. ex. Peder)

¹⁰ Orig. perg. i Stockholms stadsarkiv.

¹¹ Se Ann-Christin Mattisson, Medeltida nordiska borg- och sätesgårdarnamn på -holm (1986), s. 101 f. För belägg på fru Birgitta Sonesdotter se Sveriges medeltida personnamn I:3 (1974), sp. 393–394. De flesta hithörande breven äro tryckta i Diplomatarium Dalekarlicum, åtskilliga dock efter avskrift i Peringskiölds Diplomatarium.

¹² Tidig avskr. RA papper, tr. L. Sjödin, Arvid Siggeßons brevväxling (1932–37), s. 54 f.

¹³ Traditionen om detta arv har bevarats genom Kristina Nilssdotters (Gyllenstierna) berättelse (Kungl. arkiv 2, RA Hogenskild Bielkes ex.), Lars Siggeßons (Sparre) berättelse (B 6, fol. 158, RA) och en relation av Rasmus Ludvigsson i anslutning till hans lista över brev ang. Snetomta (Kungl. arkiv 2, RA). Se härom H. Gillingstam, Åtten Siöblads medeltida släktförbindelser (1949), s. 43, 45, 73 not 289.

¹⁴ Se Det medeltida Sverige: Uppland I:4 (1974), s. 254. Sigilletts vapenbild är nu defekt.

¹⁵ Se G. Setterkrans, Hans Brasks släktbok (PHT 1956), s. 87 ff.; dens., Hans Brask kopiebok, Kh 53 i LStB (NTBB 1958), s. 1 ff. Exempel äro brev av Kerstin Nilssdotter i Bogestad 1518, tr. i Östergötlands Fornminnesförenings Tidskrift I (1875), s. 6, 11, efter Kh 53, och Johannes Ragnvaldi i Herseme, som från 1501 till sin död 1526 var residerande kanik i Linköping (H. Schück, Ecclesia Lincolpensis, 1959, s. 457 not 16).

*Esbjörn Sonesson. Sigill 17 juni 1426.
Foto RA.*

*Gudmund Sonesson. Sigill 2 juli 1440.
Foto RA.*

Släktboken uppger, att Harald Sonessons föräldrar voro "Sone Olson" och dennes "coniux Jngegerd", samt att Haralds farfar hette "Olof i Tollstorp". En *Sone i Tollstorp* kan faktiskt beläggas som nämndeman från Valkebo härad vid räfsteting i Linköping i november 1413,¹⁶ och några gånger mellan 1353 och 1363 var en *Olof i Tollstorp* sigillvittne eller faste i Valkebo härad.¹⁷ Olofs sigill var bortfallet från sin remsa, när brevet 15/8 1353 trycktes som DS 4941 år 1919, men när samma brev 1866 förtecknades som RPB 1801 fanns det ännu kvar och visade bomärke. Att frälsemannen Harald Sonesson i Tollstorp 1437 var son till bonden Sone i Tollstorp, som satt i Valkebo härads nämnd år 1413, finns nog ingen anledning att betvivla. Avståndet från denne Sone till Olof i Tollstorp 1353–63 förefaller däremot vara i längsta laget, även om det inte är orimligt; Olof kan t. ex. ha varit relativt ung, när han framträder i källorna, och Sone relativt gammal. Mellan de båda finner man en Arnolf i Tollstorp som faste i Valkebo härad 10/10

1381.¹⁸ Man kanske kan gissa, att denne var styvfar till Sone 1413, men det är bara en lös förmodan. Om släkttraditionen förmedlats till Hans Brask av hans samtida Per Sonesson i Tollstorp, har denne säkert vetat, att hans farfarsfar hette Sone i Tollstorp och att en tidigare förfader hetat Olof i Tollstorp. Däremot är det nog inte så säkert, att han *visste*, att Sone var *son* till Olof och alltså hette "Sone Olson", som det står i Brasks släktbok. Någon uppländsk härstamning fanns tydligen ingen tradition om.

Som syskon till Harald Sonesson uppger Hans Brasks släktbok Esbjörn Sonesson, Gudmund Sonesson och Katarina, gift med Peder Olsson. Esbjörn kan identifieras med byfogden i Söderköping *Esbjörn Sonesson*, som 17/6 1426 (RA perg.) använde sigill med ginbalk, belagd med tre sparrar.¹⁹ Han nämnes även i brev 10/7 1432 (RA perg.) och 29/5 1434 (SMR 91). En son till Esbjörn, herr Hans, blev präst i Torpa, dennes systerson Johannes Ragvaldi (död 1526) blev kyrkoher-

¹⁶ Brev 1413 12/11 (SD 1824), 28/11 (SD 1842 och 1843) och 29/11 (SD 1845).

¹⁷ Brev 15/8 1353 (DS 4941), omkr. 1/11 1353 (DS 4964), 10/7 1361 (DS 6508) och 29/1 1363 (DS 6760).

¹⁸ Orig. perg. Linköpings stifts- och landsbibl. Jfr Sveriges medeltida personnamn I:1 (1967), sp. 152. Härledningen från bonden Olof i Tollstorp framförde jag först i ett föredrag i Östgöta genealogiska förening 11/4 1987, tr. i Anor i Linköping (1988), s. 11 och 50.

¹⁹ Jfr J. Raneke, SMV I, s. 236 (a).

de i Häradshammar och kanik i Linköping.²⁰ En systerson till den sistnämnde, herr Måns, är kanske identisk med den Magnus Petri, som blev kyrkoherde i Grebo 1524.²¹

Gudmund Sonesson, som förde ett hästhuvud i vapnet, bodde 20/5 1443 i Överstad i Askeby socken och förekommer i en rad brev mellan 1439 och 1484.²² I Katarinas av Vadstenas kanonisationsprocess 1475 kallas han "virum in regno Swecie famosum" och säges vara av samma släkt som Kristina Pedersdotter, nunna i Vadstena 1384–1450.^{22a} Han var gift med Cecilia Petersdotter, änka efter Bengt Larsson (stolpe) i Forsa.²³ Han testamenterade 29/6 1466 (RA perg.) en gård i Bänarp i Eksjö socken till Vadstena kloster för sig, sin hustru och sina barn. Redan när Gudmund Sonesson 6/1 1456²⁴ köpte jord i socknar i Vedbo härad, omnämnes hans hustru, dock utan namn. Makarna hade en dotter *Kristina Gudmundsdotter*, som jämte

sin man Peder Larsson (ekorre ?)²⁵ nämnes i ett brev, dat. Vadstena 25/2 1488 (RA perg.). Deras son var den kände *Gudmund Pedersson*,²⁶ gift med Märta Kristiernsdotter (Vasa) och stamfar för ätten Ulf af Horsnäs. Gudmund Pedersson var alltså dotterson till Gudmund Sonesson (hästhuvud), ej sonson såsom uppges i Elgenstiernas Ättartavlor efter en oriktig uppgift i ett kungabrev 4/5 1587.²⁷ Ätten förde under 1500-talet i vapnet en framkommande halv varg men fick 1643 tillstånd att uppsätta en sköld med en tillbakaseende ulv på riddarhussalens vägg.²⁸ – Biskop Brasks uppgift, att Gudmund Sonesson var bror till Harald Sonesson (Silfversparre) i Tollstorp har veterligen intet klart stöd i bevarade urkunder. Gudmund förekommer emellertid i Jöns Erikssons (Rosenstråle) morgongåvobrev i Slestad 17/7 1480 (RA perg.) tillsammans med Haralds söner Bengt och Sone, och ett brev från Linköping 21/2 1484 (UUB perg.) är beseglat av både Gudmund Sonesson och Bengt Haraldsson. Att bröder hade olika sigillvapen är ej så ovanligt.

Enligt Hans Brasks släktbok var Harald Sonessons syster *Karin Sonesdotter* gift med en Per Olsson. Deras son *Olof Pedersson* i Gålstad i Slaka socken var i sin tur gift med Kristina Larsdotter, som var änka efter en Torsten Scorre. Med ett brev, dat. i Linköping 15/8 1495 (RA perg.),²⁹ intygade kyrko-

²⁰ Om honom se Gillingstams kommentar till släktboken, s. 50, samt H. Schück, *Ecclesia Lincopensis*, s. 457 och 469. – På hans begäran utfärdade 10 kardinaler i Rom 20/4 1488 ett avlatsbrev för Häradshammars kyrka, tr. i Linköpings biblioteks handlingar II (1795), s. 278–280. Orig. förvaras sedan 1784 i biblioteket (A. Sandberg, Linköpings stifts kyrkoarkivalier, 1948, s. 456). En (föga trovärdig) tradition vet berätta, att kyrkoherdens fader, Ragvald i Hesta, nämndeman i Östkindis härad, barfota gått till Rom och hämtat hem avlatsbrevet (W. A. Wennerdahl, *Diss. de Wikia*, Ups. 1733, s. 49; C. F. Broocman, *Öster-Göthlands Beskrifning II*, 1760, s. 576; M. von Celse, *Bullarium*, 1782, s. 208; Linköpings stifts herdaminne I, 1919, s. 253 f.).

²¹ Se Linköpings stifts herdaminne II (1919), s. 506.

²² Se belägg, anförda i Sveriges medeltida personnamn II:8 (1983), sp. 367–368. Se även J. Raneke, *SMV I*, s. 282. Av ett brev 9/3 finnas register i C 4, fol. 29 v och 10 r, RA.

^{22a} *Processus ... canonizacionis b. Katerine de Vadstenis* (utg. av I. Collijn, SSFS, 1942–46), s. 71. Kristinas föräldrar Peter Elifsson och Gunhild Bengtsdotter utfärdade ingiftsbrev 10/9 1384 (RPB 2044). Jfr Sveriges medeltida personnamn h. 8 (1983), sp. 427.

²³ Se Hans Brasks släktbok, s. 51, 130, samt E. Anthoni i *Äldre svenska frälsesläkter I:2* (1965), s. 131. Deras dotter Karin Bengtsdotter var gift med häradshövdingen i Vifolka härad Lydeke Olofsson, som bl. a. beseglat brevet 29/6 1466.

²⁴ Orig. perg. i Göteborgs LA, dep. av frih. H. von Essen, Tidaholm.

²⁵ Se Raneke, *SMV I*, s. 265.

²⁶ Sveriges medeltida personnamn II:8, sp. 384; H. Gillingstam, *Ätterna Oxenstierna och Vasa*, s. 698–703; J. E. Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden I* (1960), s. 161 f. Gustav I kallar honom i sin dom 29/9 1531 (orig. perg. i Roggebiblioteket i Strängnäs, se V. Örnbergs förteckning, *Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria* 1889, s. 33 f.) för Gudmund Persson på Ekenäs.

²⁷ Elgenstierna VIII (1934), s. 482, efter Riksreg. 1587, RA.

²⁸ Se J. Liedgren i PHT 1982, s. 7 f. Vapendjurets utseende har tydligen varierat, eftersom Peder Larssons har kunnat beskrivas som en ekorre och Gudmund Pederssons som ett halvt lejon.

²⁹ C. G. Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, 3. uppl. 1911, s. 253. Jfr släktboken, s. 50, 99 och 28–29 med kommentar.

herden Gusten i Slaka, häradshövdingen i Hanekind Birger Jönsson (sparre över blad) i Slestad³⁰ och häradshövdingen i Valkebo Bengt Haraldsson (här med svärfaderns stolpe i sigillet) i Tollstorp, att hustru Kerstin på sin sotsäng givit sin sätesgård Gålstad i testamente till Linköpings domkyrka för sin egen och sina båda (avlidna) mäns själar samt för sina båda (levande) söner, "broder" Torsten Scorre och Peder Olsson. De båda härads-hövdingarna berättade också, att hustru Kerstin för cirka 10 år sedan, när salig herr Åke Jönsson (Svarte Skåning, död 1494) var i Linköping, hade frågat denne, om hennes son broder Torsten skulle kunna ärva henne. Herr Åke hade då svarat, att sedan Torsten givit sig in i klostret, kunde han som munk icke ärva någon, och ingen annan än klostret kunde ärva honom. Hustru Kerstin hade då inför herr Åke och de båda härads-hövdingarna förklarat att hon gav sin sätesgård till Linköpings domkyrka, men ville behålla den i sin egen livstid. Kerstins yngre son Peder Olsson bodde enligt släktboken i Reverum i Lofta socken och var gift med Anna Henriksdotter (två sparrar), styvdotter till Sone Haraldsson (Silfversparre).³¹ Karin Sonesdotter och Per Olsson voro också föräldrar till dottern *Kerstin "Boos"* eller "Boaes", som sålde jord i Mjölby och Sörby socknar till Arvid Trolle enligt hans jordebok 1498.³² Denna Kerstin Persdotter var mor til prebendaten Nils Länk i Stockholm, som löste in sig i Helgeandshuset där 20/3 1514.³³

Harald Sonesson i Tollstorp hade utom sönerna Sone Haraldsson i Sköldstad och Bengt Haraldsson i Tollstorp, vilka upptagas i Elgenstiernas Ättartavlor, enligt Hans Brasks släktbok också dottern *Karin Haraldsdotter* i Uggletorp (i Landeryds socken), som i Ättar-

tavlorna felplicerats och kallas Karin Sunesdotter. Hennes make, som enligt Hans Brask hette Nils Gjorðsson, tycks ej kunna beläggas i urkunderna,³⁴ men Karin Haraldsdotter var uppenbarligen änka, när hon 1470 fick häradshövdingens fastebrev på 2 ättingar i Bröttjestad (i Slaka socken) som hon köpt sig.³⁵ Släktboken uppger (s. 88), att hon hade barnen Dorothea, Per Nilsson i Bogestad (i Landeryds socken), *Knut Nilsson* och *Lars Nilsson* i Bröttjestad. *Lars Nilsson*, som tydligen var ogift, upptages ännu 1526 i ett vapensynsregister.³⁷ Han hade tydligen ärvt sin mors del i Bröttjestad, och 1478 fick han av sin mormor Märta, Harald Sonessons änka, hennes andel. Morbrodern Bengt Haraldsson sålde sina 2 ättingar i Bröttjestad till honom för 52 mark pgr, troligen 1489.³⁸ År 1512 gjorde *Lars Nilsson* i Bröttjestad och hans syster Dorothea i Uggletorp ett byte sinsemellan rörande Fjälla i Vårdnäs socken, Kalvshult i Adelövs socken och Bröttjestad.³⁹ Deras bror *Peder Nilsson* i Bogestad var död 2/1 1518, då hans änka Kerstin Nilsson sålde sin gård Flenshult i Karlstorps socken av Östra härad till biskop Hans Brask.⁴⁰ Hon var dotter till Nils Olsson i "Graby" och

³⁴ Han saknas under Gjorð i Sveriges medeltida personnamn II:7, sp. 237 ff.

³⁵ Regest i förteckningen över Nils Stensson jordebrev, fol. 184 r, Kungl. arkiv 6, RA (jfr ovan not 6).

³⁶ I det register över gifta par inom adeln, som inleder Hans Brasks släktbok, står "Lass i Brittiastad" ensam (s. 9). Jfr G. Setterkrans i PHT 1956, s. 82, 85 ff.

³⁷ Konung Gustaf I:s registratur 3 (1865), s. 228; J. E. Almquist, Herrgårdarna I, s. 169. Vapensynsregistret upptager också Per Sonesson (Silfversparre) och Gudmund Persson (Ulf af Horsnäs).

³⁸ Årtalet i regesten (feltolkad i SMR 861) är felskrivet 1439. Regest av detta brev, av de båda föregående och av det närmast följande finns i förteckningen över Nils Stenssons jordebrev.

³⁹ Efter de tre gårdarnas namn fortsätter regesten "som kom på hennes anpart". Troligen är regesten här missvisande. Av de andra brevregesterna att döma har Dorotheas son Nils Stensson ärvt hela Bröttjestad först efter sin morbrors död.

⁴⁰ Avskrift i kh 53, fol. 3 r-v, Linköpings stiftsbibl., tr. Östergötlands fornminnesförenings tidskrift I (1875), bil. s. 6. Ett brev av henne 10/7 1518 är tr. därst. s. 11. Jfr ovan not 15.

³⁰ N. G. Djurklou, Svenska släkter med sparren öfver ett blad (HT 1891), s. 177.

³¹ Hans Brasks släktbok, s. 10, 28–29, 50, 99 och 104.

³² HH 31 (1938), s. 349.

³³ Stockholms stads tänkebok 4:2 (1931), s. 349. Släktboken utreder ej hans eventuella frändskap med andra personer med detta släktnamn. Jfr även S. Östenson i PHT 1975, s. 57–60.

Anna Stensdotter (Bese)⁴¹ och syster till Nils Bese i Ekhult. Peder Nilssons och Kerstins son *Nils Pedersson* i Bogestad avstod 30/3 1518 (RA perg.) sin rätt att inlösa Stora Hulturum i Vireda socken, som Bengt Haraldsson (Silfversparre) i Tollstorp testamenterat till Vadstena kloster före 1497.⁴² I ett nytt brev 23/11 1518 (RA perg.), där han kallar sig *Nils Bese* i Bogestad "a wapn", förnyade han sin avsägelse och berättar, att han av sin farbror Lasse Nilsson i Bröttjestaad fått veta, att denne fått 20 mark i ersättning av klostret, och att han själv nu fått 10 mark för sin rätt. I båda breven omtalar han, att han själv ej har sigill. Namnet Bese hade han upptagit efter sin döde morbror, som ej nämnes i livet efter 21/7 1514 (RA papper).⁴³ Enligt Hans Brask, som ej känner hans nya namn Nils Bese utan kallar honom Nils Persson, blev han dödad 1519.⁴⁴

Harald Sonessons dotterdotter *Dorothea Nilsson* gifte sig med Sten kopparslagare. De båda riksråden och riddarna Gregers Mattsson (Lillie) och Karl Knutsson (Gera) frikände 1492 de två makarna från en beskyllning för "tjuveri".⁴⁵ Hon kallas *Dorothea* på Uggletorp, när hon 1512 gjorde det ovannämnda bytet av arvegods med sin bror Lasse Nilsson i Bröttjestaad. Hennes son *Nils Stensson* ärvde sätesgården Bröttjestaad och andra gods efter modern och morbrodern.

Töres i Grisekulla har på häradshövdingens vägnar utfärdat ett dombrev för Nils Stensson på 10 stänger jord i Bröttjestaad.⁴⁶ Nils Stenssons ofrälse fäderne blev en anledning för Per Sonessons (Silfversparre) söner att söka tillvälla sig Nils Stenssons ärvda frälsegods. Riksrådet tilldömde emellertid genom ett brev 1539 Nils Stensson Stora Hulturum i Vireda socken och Bröttjestaad och frändömde Peder Sonessons barn dessa gods.⁴⁷ Nils Stensson fann dock klokast att skänka sina gårdar till kung Gustav och begärde, att hans död skulle hämnas, om han skulle bli avdagatagen. Detta hindrade inte Sune Persson (Silfversparre) att slå ihjäl honom. Dråparen ställdes inför rätta den 10 jan. 1541^{47a} och torde ha blivit avrättad. Senare återgav emellertid Erik XIV:s nämnd 18/12 1565 Stora Hulturum, Kalvshult och Fjälla till Sunes bror Nils Persson till Holma.⁴⁸

Bengt Haraldsson i Tollstorp kan beläggas som häradshövding i Valkebo härad mellan 5/5 1474 (RA perg.) och 15/8 1495 (RA perg.).⁴⁹ Han avled ej långt därefter. På 1470-talet förde Bengt i sitt sigill tre sparrar, ej det vanliga Silfversparrevapnet en ginbalk, belagd med tre sparrar. Ett senare sigill, som han använde på 1490-talet, visade en stolpvis ställd kavle, erinrande om hans svärfars stolpe-vapen.⁵⁰ Såsom framgår av ett brev 28/2 1479 (RA perg.), hette Bengt Haraldssons hustru Ingeborg och var dotter till Johan Larsson (stolpe) i Älmtomta (i Asks socken),

⁴¹ Anna gifte om sig före 1477 med Peder Ölfsson i Viggeby i Grebo socken. Se S. Östenson i PHT 1973, s. 118 f., även med förslag till identifiering av "Graby".

⁴² Vadstena klostres jordebok (utg. av C. Silfverstolpe 1897–98, HH 16:1), s. 105.

⁴³ Nils (Nilsson) Bese avsåg sig 1512 hos Sten Sture häradshövdingedömet i Skärkinds härad; se J. Peringskiöld i *Genealogica* 71, RA, och J. E. Almquist i PHT 1966, s. 70 (Bese) och 72 (Gera). Gottfrid Carlsson (*Svenskt Biografiskt Lexikon* IV, 1924, s. 64) har felaktigt antagit, att brevet 23/11 1518 gällde Nils (Nilsson) Bese. Om Nils Bese i Ekhult och Nils Bese i Bogestad se J. Liedgren, *Kammarmästaren Ingemar Ragvaldsson och hans arvingar* (Båtsmän, ryttare och soldater, 1988), s. 245 f.

⁴⁴ Hans Brasks släktbok, s. 28–29; jfr s. 50, 88, 89, 148.

⁴⁵ Regest i förteckningen på Nils Stensson jordebrev, fol. 184 r, Kungl. arkiv 6, RA.

⁴⁶ Regest utan år i samma förteckning. Töres i Grisekulla (i Ö. Tollstads socken av Vifolka härad) har tydligen tillfälligt fungerat som lagläsare i Valkebo härad. Han omnämnes icke av J. E. Almquist, *Lagsagor*, eller i PHT 1966, s. 67 ff.

⁴⁷ Regest i samma förteckning, fol. 183 v. Jfr L. F. Råäf, *Ydre härad III* (1861), s. 391.

^{47a} Rätttegångsprotokollet utg. av N. Edling, *Uppländska konungsdömmen* (1933), s. 93–96.

⁴⁸ HH 13:1 (1884), s. 217; J. A. Almquist, *Frälsegodsen i Sverige IV:2* (1976), s. 702.

⁴⁹ J. E. Almquist, *Lagsagor*, I s. 294 (II s. 21) samt PHT 1966, s. 70 och 81. Se även SMP I:2 sp. 262 (beläggat från 1439 är troligen från 1489, se ovan not 36).

⁵⁰ J. Raneke, *SMV I* s. 136 (jfr s. 236) och 32 (jfr s. 30) med tillägg i bd III.

häradshövding i Aska härad 1458–71, och Ramborg Larsdotter.⁵¹ Av sitt arvegods sålde Bengt 2/11 1479⁵² tre gårdar Stora Hultrum, Vireda och Björkenäs i Vireda socken till lagmannen i Östergötland Arvid Trolle, dock med återköpsrätt. Arvid Trolle behöll Björkenäs,⁵³ men de båda andra gårdarna återköptes av Bengt. Ett brev, som utfärdades i Vadstena 23/2 1497 (RA perg.) i närvaro av Bengts änka Ingeborg, intygar, att Bengt i sitt testamente givit Stora Hultrum till Vadstena kloster.⁵⁴ Bengt Haraldsson hade givit Ingeborg Tollstorp i morgongåva. Hon berättar i ett intyg, dat. Linköping 31/7 1514 (RA papper), att hon sålt Tollstorp till framlidne Måns Staffansson (två sparrar)⁵⁵ och att gården efter hans död (efter 1502) ärvts av hans mor hustru Märta (Pedersdotter) av Gismestad. Hustru Märta hade sålt den till sin frände Johan Bese (död 1505), som testamenterat den till Linköpings domkyrka med villkor, att den fick lösas av arvingarna med 100 mark danska. Som representant för arvingarna hade Nils Bese inbetalat lösesumman. Hennes berättelse är besegrad av ärkedjåknens i Linköping Wernerus (Nicolai) och stadens båda borgmästare.

Sone Haraldsson, som förde Silfversparrevapnet, har utfärdat ett brev 1481,⁵⁶ varigenom han för ett begånget biltogamål upplät Björnklo och Galtås i Säby socken (i Norra Vedbo härad) till Arvid Trolle. Däri kallar han sig själv väpnare i Sköldstad (i Viking-

stads socken) och åberopar sin käre broder Bengt Haraldssons samtycke. Sin hustru Birgitta Pedersdotters samtycke åberopar han, när han 13/1 1479 (RA perg.) säljer en gård i Brunneby. Birgitta var dotter till Peder Jönsson i Gismestad och hans hustru Elin Johansdotter, som gift om sig med Harald Magnusson (två sparrar) i Opplunda. I ett tidigare äktenskap hade Birgitta varit gift med dennes bror Henrik Magnusson och hade med honom barnen Magnus Henriksson och Anna Henriksdotter, gift med Per Olsson i Reve-rum.⁵⁷ Med Sone Haraldsson, som torde ha dött redan på 1480-talet hade Birgitta dottern *Ingegerd*, gift med Håkan Skytte, samt söner-na Peder, Nils och Hemming.⁵⁸ *Hemming Sonesson* dog ogift. *Nils Sonesson* var gift med Anna, dotter till Palne Nilsson i Ottinge och Kristina Eriksdotter. Deras dotter *Märta Nilsson* dog efter föräldrarna men före 24/3 1512, då hennes farbror Per Sonesson gjorde anspråk på en del av vad hon genom sin mormor ärvt efter Måns Länk i Utrike.⁵⁹

När *Peder Sonesson* framträder i källorna genom ett brev från Söderköping 7/4 1508, kallar han sig väpnare ("aa wapn") och omtalar sin hustru men anger ingen sätesård.⁶⁰ I nästa brev från Linköping 2/1 1510 berättar han, att framlidne Måns Staffansson (två sparrar) med sin moder hustru Mårtas samtycke testamenterat Mjärdevi (i Slaka socken) till Linköpings domkyrka, och förklarar, att han som en av arvingarna till hustru Märta (som var hans moster) samtycker därtill.⁶¹

⁵¹ J. E. Almquist, Lagsagor, I s. 289; Hans Brasks släktbok, s. 51.

⁵² B 15 (förr J 6), fol. 145 v., RA, tr HH 31 nr 124 (jfr nr 134, dat. 2/1 1481).

⁵³ Arvid Trolles jordebok 1498 (HH 31, 1938), s. 69 (Björkenäs); J. A. Almquist, Frälsegodsen, IV, s. 700.

⁵⁴ Vadstena klostres jordebok 150 (2) (HH 16:1), s. 105.

⁵⁵ Hans Brasks släktbok, s. 28–29 och 104; K. H. Karlsson i PHT 1903, s. 153 f.

⁵⁶ B 15 (förr J 6), fol. 99 v., RA, tr. HH 31, nr 140. Om dateringen bör tolkas "feria tertia post transfigurationis Domini", d. v. s. tisdagen efter Kristi förklarings dag, blir detta 7/8 1481 (ej 7/3 som i Elgenstierna VII s. 202). Om det korrupta "transi-tionis" i stället bör tolkas "circumcisionis", blir dateringen 2/1 1481.

⁵⁷ Se Hans Brasks släktbok, s. 28–29 och 104 (där Genealogica 2 har vissa avskrivningsfel) med kommentarer; RA perg. 30/1 1434 (SMR 19) och S. Östenson i PHT 1975, s. 62 — K. H. Karlsson återger i PHT 1903 en släkttavla i Rålamb Fol. 12, 134 r, KB, vilken via Rasmus Ludvigssons förlorade stora släktbok återgår på Hans Brasks släktbok, s. 104. Släkttavlan visar Birgitta Pedersdotters barn i båda kullarna, men detta har missförstått i Elgenstierna VII, s. 202 Tab. 3.

⁵⁸ Hans Brasks släktbok, s. 50 och 104; S. Östenson i PHT 1973, s. 118.

⁵⁹ Hans Brasks släktbok s. 152; S. Östenson i PHT 1975, s. 57–60.

⁶⁰ Orig. perg. Sturefors.

⁶¹ Tr. Östergötlands fornminnesförenings tidskrift I (1875), bil. s. 21 f.

*Peder Sonesson. Sigill 21 december 1514.
Foto RA.*

*Sune Jonsson. Sigill 4 februari 1432.
Foto RA.*

När han i Linköping 21/12 1514 (RA perg.) säljer gårdar i Vikingstads och Drothems socknar till fru Gunhild Johansdotter (Bese), skriver han sig däremot Peder Sonesson i Tollstorp. Han har alltså återförvärvat Tollstorp, som tillhört hans farfar och hans farbror Bengt Haraldsson men av dennes änka sålts till (Peders moster) Märta Pedersdotter av Gismestad och slutligen enligt intyg 31/7 1514 återlösts från domkyrkan av Nils Bese i Ekhult,⁶² som var halvbror till Peder Sonessons hustru Iliana Pedersdotter. Peder har tydligen också hört, att hans farfar Harald Sonesson var sonson till en Olof i Tollstorp, och denna tradition har av honom eller någon av hans släktingar förmedlats till biskop Hans Brask.

I sitt sigill (t. ex. 21/12 1514, RA perg.) hade Peder Sonesson i skölden en *ginbalk*, belagd med *tre* sparrar. Samma utformning av vapnet visa de sigill, som användes av hans farfar Harald Sonesson (t. ex. 11/6 1440, UUB perg.) och av dennes bror Esbjörn Sonesson (redan 17/6 1426, RA perg.). Deras bror Gudmund Sonesson förde däremot, som tidigare nämnts, ett hästhuvud i vapnet (t. ex. 2/7 1440 och 29/6 1466, båda RA perg.). Av

Harald Sonessons söner förde Sone Haraldsson en *ginbalk*, belagd med *två* sparrar (t. ex. 13/1 1479, RA perg., och 1481, B 15 fol. 100 r), medan brodern Bengt Haraldsson 1479 och 1481 (samma båda brev) använde ett sigill med tre sparrar i skölden men på 1480-talet bytte till ett sigill med en smal stolpe i skölden (t. ex. 15/8 1495, RA perg.), nästan samma vapenbild som hans svärfar fört.

Den uppländske underlagmannen Sune Jonsson begagnade (17/7 och 25/11 1430 samt 4/2 1432, alla RA perg.) ett sigill, där skölden visade en *ginbalk*, belagd med *två* sparrar. Av hans barn förde Birgitta Sonesdotter en sköld med *ginbalk*, belagd med *fyra* sparrar (t. ex. 9/8 1480, RA perg.), likaså systern Katarina Sonesdotter (t. ex. 1489 u. d., RA perg.).⁶³

Möjligen kan Tollstorp-släktens val av vapen av någon anledning ha inspirerats av den

⁶³ De sigilluppgifter, som meddelats av K. H. Karlsson i hans Biografiska anteckningar för medeltiden (RHA), äro med något undantag tillförlitliga. Många riktiga iakttagelser återges av Jan Raneke i verket Svenska Medeltidsvapen (1982–85), t. ex. s. 32 (kavle stolpvis), 136 (tre sparrar) och 282 (hästhuvud). Däremot ha uppgifterna om Silfversparrevapnet (I s. 236 med tillägg i bd III) i flera fall blivit vilseledande på grund av alltför stark anknytning till Elgenstiernas ättartavlor.

⁶² RA papper, se ovan.

östgötska 1300-talsätten Stangenbergs vapenbild, som i olika varianter visade en snedbjälke (balk eller ginbalk), belagd med två eller tre sparrar.

Vid introduktionen på riddarhuset 1625, bestämdes ordningen mellan ätterna i svenneklassen genom lottniing. Därvid fick ätten Silfversparre (representerad av Nils Persson i Flishult) nr 67, motsvarande nuv. nr 99. Nr 72 tillföll Isak Axelsson av Ora. Man upp-

täckte snart, att denne var syssling på fäder-
net till Nils Persson, och båda uppfördes där-
för under de närmast följande riksdagarna
under nr 67.⁶⁴ Den sköld, som uppsattes på
riddarhusets vägg, visar i blått fält en röd
balk, belagd med tre silversparrar, och denna
utformning har ättens vapen sedan behållit.

⁶⁴ J. Liedgren, De äldsta adelsmatriklarna (HT 1935, s. 136—139.

Olof i Tollstorp							
Sone Olsson i Tollstorp							
gm Ingegerd							
Esbjörn Sonesson byfogde i Söderköping		Harald Sonesson i Tollstorp gm Märta Bengtsdtr		Karin Sonesdtr gm Peder Olsson		Gudmund Sonesson i Överstad gm Cecilia Petersdtr	
Hans präst i Torpa		Karin Haraldsdr Uggletorp gm Nils Gjordsson		Sone Haraldsson Sköldstad gm Birgitta Pedersdtr		Bengt Haraldsson Tollstorp gm Ingeborg Johansdtr	
Ingeborg gm Ragvald		Olof Pedersson Gålstad gm Kristina Larsdtr		Kerstin Pedersdtr gm Bo		Kristina Gudmundsdr gm Peder Larsson	
Dorothea Nilsdtr Uggletorp gm Sten koppar- slagare		Per Nilsson Bogestad gm Kerstin Nilsdtr		Lars Nilsson Bröttjestad gm Håkan Skytte		Ingegerd Sonesdtr gm Håkan Tollstorp gm Iliaa Persdtr	
Nils Stensson		Nils Pedersson Bese i Bogestad		äppen Silfver- sparre		Märta Nilsdtr	
						äppen Ulf af Horsnäs	

Drottning Kristinas Studie av Vasavapnet "L'Arma antica della Suezia"

Av Marie-Louise Rodén

Den som vill utnyttja drottning Kristinas litterära kvarlåtenskap för att bilda sig en uppfattning om hennes person stöter på betydande svårigheter. Inget av drottningens större verk blev någonsin fullbordat och det är inte heller möjligt att datera dem exakt¹. Kristinas litterära produktion visar att hon var ett typiskt barn av sin tid: hon var en brevskrivare av rang och författade två samlingar av franska maximer inspirerade av Rochefoucauld. Den språkliga utformningen av dessa verk gör dem svårtolkade för den moderne läsaren. Som Norbert Elias påpekar i *Die höfische Gesellschaft*, har de skrifter som 1600-talets adelsmän författade ofta karaktären av förlängda konversationer.

Vad man saknar i drottning Kristinas författarskap är en längre, sammanhängande text. Hon påbörjade visserligen en självbiografi, men även den förblev ofullbordad och slutar med hennes tionde levnadsår. Det finns dock en föga uppmärksammas text, som drottningen skrev mot slutet av sitt liv, ett studium av släkten Vasas vapen och historia. Den har publicerats på 1700-talet i Arckenholtz' stora samlingsverk, *Mémoires concernant Christine Reine de Suède*². Jag skall här presentera en i Riksarkivets Azzolino-samling bevarad handskrift³, som är en något senare bearbetning av denna text än

det manuskript som Arckenholtz utnyttjat som förlaga till sin publikation. Handskriften bär den tydliga dateringen 1687, är författad på italienska och utskriven av en sekreterarehand, troligen Galdenblads⁴. Den bär på vissa sidor drottning Kristinas egenhändiga rättelser.

Studien av Vasavapnet är av särskilt intresse, eftersom den så klart belyser hur drottning Kristina uppfattade sin egen person mot slutet av sitt liv. Den utgör alltså en fin kontrast till den tidigare självbiografien. Anledningen till att hon författade detta verk tycks ha varit en nyutkommen svensk historia som hon kände sig uppmärad att kommentera och korrigera. Arckenholtz menade att verket i fråga kan ha varit de Prades *Histoire de*

² Arckenholtz, Johan, *Mémoires concernant Christine Reine de Suède* (Amsterdam et Leipzig: 1751–60), Band IV, s. 291–297. Arckenholtz anser att denna historia av Vasavapnet endast till en del är författad av drottningen själv. Enligt honom skall hon ha försett sin sekreterare med dokumentation och anvisningar för skrivandet av en sådan historia. Min åsikt är att drottning Kristina måste anses som huvudförfattare. Vi har andra exempel på att hennes sekreterare Galdenblad, som var mycket språkkunnig, ofta ansvarade för en rent språklig bearbetning av drottningens litterära verk. Att han har gjort det även i detta fall är mycket troligt, ty drottning Kristina blev aldrig särskilt skicklig i bruket av det italienska språket. Men skriftens högtidliga och självsäkra ton kan inte tillskrivas en sekreterare. Dessutom finner vi drottningens egenhändiga korrigeringar i manuskriptet, vilket tyder på att det är hon som slutligen ansvarar för det.

³ Azzolino-Samlingen, K. 433, *Miscellanea Litteraria*, Riksarkivet, Stockholm. Citeras härafter "R. A. Azz. K. 433".

⁴ Andreas Galdenblad konverterade 1671 till katolicismen och var från 1677 till 1689 drottning Kristinas sekreterare.

¹ Drottning Kristina påbörjade flera av sina litterära verk under Hamburg-vistelsen 1666–68. Efter att ha lagt undan dem i ett antal år sysslade hon igen med redigeringsarbete på 1680-talet. Det är inte möjligt att göra närmare tidsbestämmelser och, när det gäller hennes maximer, inte heller möjligt att urskilja en slutredigering.

Drottning Kristinas sigill från tiden efter abdikationen 1654. Foto RA.

Gustave-Adolphe, men noterade att Kristinas kommentarer inte helt överensstämmer med det historiska stoff som de Prade behandlat⁵. Jag vill här föreslå att det faktiskt kan ha rört sig om Samuel Pufendorfs *Commentariolum de rebus Suecicis libri XXVI*, fullbordad redan 1683 men tryckt först 1686⁶. I den volym i Azzolino-samlingen, i vilken vi finner drottningens manuskript om Vasavapnet, ligger också en avskrift av en del av Pufendorfs verk, även denna försedd med drottningens egenhändiga och ibland mycket irriterade kommentarer. Det faktum att Kristinas studium ursprungligen var tänkt som en kommentar till ett annat verk är dock av mindre betydelse — resultatet är en självständig och fristående text.

Föremålet för Kristinas studie är endast formellt Vasavapnets historia. Hon inleder visserligen denna 19 sidor långa text med en beskrivning av vapnets två symboler, guld-

kärven och de tre kronorna. Dessa har använts på varierande vis under seklerna, skriver Kristina, men har alltid tillhört Vasaätten, även innan de på 1500-talet blev Sveriges konungars. Drottningens egentliga syfte, som hon presenterar redan på skriftens andra sida, är att lämna till eftervärlden en egen tolkning av hennes och Vasaättens skiftande öden och att understryka deras legitimitet som svenska konungar. Hon presenterar först själva namnet "Vasa" och betonar att familjen sedan urminnes tider har varit rent svensk ("Pura Svedese, e non forastiera"). Alla släkter som ödet har givit en upphöjd ställning har kunnat påvisa fantastiska genealogier, som bekräftar deras position; i Vasaättens fall är dessa naturligtvis helt legitima:

... om denna familj, som med alla vilka ödet har valt att upphöja, har skrivits fantastiska genealogier. Men utan några överdrifter kan man berättas sanningen: nämligen att denna har varit en av de äldsta och mest ärorika familjer i Sverige långt innan de blev kungar, och att även som privatpersoner hade de samma vapen som riket, vilket framgår från många gamla monument som ännu finns kvar i Sverige...⁷

Ett viktigt tema i Kristinas studie, som återkommer i flera olika sammanhang, är införandet av den ärftliga monarkin under Gustav Vasa. I uppsatsens första del nämns att Sverige en gång var en valmonarki, och detta system innebar ständiga förändringar av landets lagar och seder, vilket också avspeglar sig i Vasavapnets utformning. Kristina betraktade valmonarkin som en svag politisk form. Då hon under drygt trettio år hade vistats i valmonarkin Påvestaten, hade hon haft anledning att reflektera över detta. Hon vill nu framhäva överlägsenheten av den politiska form, som hon och hennes ätt har varit

⁷ R. A. Azz. K. 433, s. 1–2.

... questa famiglia, alla quale come à tutte le altre, che la fortuna hà essellate, non son mancate favolose genealogie, senza entrar in cantafavole, si può dir con verità che sia stata delle antichissime e nobilissime in Suezia molto tempo prima che ne diventassero Rè, e che anco in stato privato habbia havute communi le Arme col Regno, come si può provare da molti antichi monumenti rimasti in Suezia...

⁵ Arckenholtz. J., Op. cit., Band IV, s. 293. "Le Sr. de Prade ne parle qu'en peu de mots de cette guerre des trois Couronnes, et il se peut que Christine a eu ici quelque autre Auteur en vue."

⁶ S. E. Bring, *Sveriges Historia* (Stockholm: P. A. Norstedt & Sönders Förlag, 1945), Band XV, s. 187–188.

med om att etablera i Sverige. På grund av den ombytthet som valmonarkin förde med sig är Sveriges historia svår att utforska, skriver drottningen. Ytterligare en anledning att svensk historia är så litet känd för omvärlden är landets geografiska separation från övriga Europa. Denna geografiska separation har även inneburit en kulturell distans:

Utöver det faktum att detta rike har varit så avskilt från övriga världen, var dess affärer och intressen så skilda från andra nationers, att knappt hade de givit sig till känna, och detta har endast varit genom krigföring, med vilken svenskarna har oroat sig själva och andra på ett sådant vis att alla notiser om deras angelägenheter har varit endera få eller också falska, eller åtminstone mycket förändrade av deras beundrare och deras fiender, av vilka svenskarna många gånger har besegrats med ordet, men sällan i gärningen.⁸

Kristina avslutar diskussionen om själva vapnet med att nämna att hon efter tronavsägelsen tog kärven som sin personliga symbol eftersom denna inte tillhör någon annan furste, medan de tre kronorna däremot var gemensamma för Sverige, Danmark och Polen.

Studiens andra del är en enkel och saklig redovisning av Vasaättens historia. Kristina inleder med Gustav Vasas val till konung och införandet av den ärftliga monarkin på den manliga sidan. Hennes farfar Karl IX införde även kvinnlig tronföljd, som Kristina beskriver som en av rikets grundlagar och anknyter här till sitt eget fall:

Kung Karl IX, fader till nämnda kung Gustav Adolf, gjorde, efter efter att ha utvisat kung Sigismund, sin brorson, från riket, detta ärftligt även på kvinnosidan i det fall den manliga linjen saknade arvingar. Han uteslöt dock gifta kvinnor och deras arvingar. Denna konstitution fastställdes av kung Karl IX i Norrköping år 1604 och är en av rikets

grundlagar. Detta inträffade sedan genom Kristina, som ärvde kronan efter sin faders, kung Gustav Adolfs död; han hade redan under sitt liv låtit henne hyllas år 1627.⁹

Kristinas avslutande diskussion om sin egen regeringstid och abdikation (s. 12–19) är uppsatsens höjdpunkt, inte minst tack vare en oväntad uppriktighet, som man annars sällan möter i drottningens skrifter. Hennes syfte är mycket tydligt: hon skriver sin egen historia och för att hävda att hon lyckades förverkliga sina ambitioner, både som svensk regent och genom sin abdikationsakt, den handling som fortfarande framstår som hennes livs största. Kan hon inte övertyga både läsaren och sig själv om detta, måste hennes liv anses vara ett misslyckande.

Hon börjar med att nämna det som kan anses ha hotat hennes ställning under förmyndarregeringen 1632–1644, nämligen hennes ålder och kön och det faktum att hennes kusin Karl Gustav, på mödernet befrördad med Vasaätten, befann sig i Sverige och kunde tänkas framstå som kandidat till tronen. Men hon avfärdar raskt dessa invändningar. En kort beskrivning av kriget mot Danmark ger Kristina tillfälle att presentera Karl Gustav. Genom detta krig visade kusinen sin duglighet, vilket styrkte Kristina i avsikten att överlämna regeringen till honom och själv avsäga sig tronen. Det bör noteras att när Kristina berör sina tidiga abdikationstankar är det motståndet till äktenskapet och den därav uppkomna tronföljdsproblematiken som nämns som övervägande anledning till hennes tronavsägelse, *inte* beslutet att övergå till katolicismen:

⁹ R. A. Azz. K. 433, s. 11.

Il Rè Carlo IX Padre del predetto Rè Gustavo Adolfo dopo haver scacciato il Rè Sigismondo suo nepote dal Regno, lo rese hereditario anche nelle femine in mancanza della linea mascolina, escluse però le maritate, e la loro discendenza, e questa Costituzione fù fatta dal medesimo Rè Carlo IX a Norcoppino l'anno 1604 ed è una delle leggi fondamentali del Regno. Il caso avvenne poi nella persona di Christina, che successe alla Corona dopo la morte del Rè Gustavo Adolfo suo Padre, il quale haveva di già sua vita durante fatto prestar Le omaggio nel 1627.

⁸ R. A. Azz. K. 433, s. 4.

Oltre che stando questo Regno si diviso dall'altro Mondo, haveva li suoi affari, ed interessi tanto separati dall'altre Nazioni, che à pena si sono fatti conoscere, e ciò non è stato che per via dell'Armi, colle quali hanno inquietato se stessi, e gl'altri in modo che le notizie delle cose loro sono state ò scarse, ò false, ò per lo più molto alterate dalli lor emoli e nemici, dalli quali li Svedisi sono stati superati spesso con le parole, mà rare volte con l'opere.

När drottningen hade fått höra prinsens [Karl Gustavs] redogörelse och erfarit att han var både begåvad och modig, avslöjade hon sin avsikt för honom: att han var värdig att instifta en ny tronföljd inom riket. Man kunde inte hoppas på en sådan från henne eftersom hon hade beslutat att aldrig någonsin gifta sig, så som har nämnts ovan¹⁰.

Kristina beskriver nu sin kamp med riksdagen och riksrådet för att få kusinen Karl Gustav utnämnd till arvfurste (Riksdagarna 1649–50). För den som har haft anledning att studera det komplicerade händelseförloppet och de häftiga striderna drottningen och riksdagen emellan är hennes kommentar om saken – ”det var inte helt enkelt för drottningen att förmå rådet och ständerna att acceptera successionen” – nästan komisk.

I [Karl Gustavs] frånvaro utnämnde man honom till tronföljare i fall av drottningens bortgång, och det var inte helt enkelt för drottningen att förmå Rådet och Ständerna att samtycka till successionen; detta gjordes år 1647 [sic]¹¹.

Trettioåriga Krigets slut förde Karl Gustav hem till Sverige. Vid kröningsriksdagen 1650 utnämndes han till rikets arvfurste. Kristina ledde bokstavligen sin kusin till tronen med ”järnhand”: ”Detta [drottningens vilja] var den enda grunden till prins Karl Gustavs lycka, och den trappa uppför vilken drottningen ledde honom ända till tronen med, så att

säga, en järnhand till förundran inte bara för Sverige, utan för hela världen.”¹²

Efter att ha etablerat sin legitimitet som regent återstår för Kristina att demonstrera sin auktoritet. Hon understryker att hon har varit en mer absolut härskare än sina företrädare.

Drottningen fortsatte att regera som förut, uppehållande in i sista ögonblicket sin höga auktoritet, vilken hon hade ägt i större grad och på ett mer absolut vis än någon annan kung som hade företrätt henne...¹³

Kristina framhöll den absoluta monarkin som det perfekta statsskicket. Den enväldigt styrda staten var en jordisk återspeglings av den av Gud skapade ordningen. Denna uppfattning belyser även drottning Kristinas beundran för den katolska kyrkan, eftersom påvedömet ägde den starkt hierarkiska ordningen som Kristina ansåg vara instiftad av Gud.

Vid höjdpunkten av sin gärning beslutade Kristina, upplyst av Gud, att bekänna sig till den sanna katolska läran. Hon handlade i enlighet med Guds vilja, rikets välbefinnande och sitt eget bästa, menar hon, när hon avsåg sig tronen. Hon behöll dock den suveränitet till vilken Gud har låtit henne födas. Hon skulle nu leva återstoden av sitt liv i frihet och lugn. Även sent i livet betonade Kristina fortfarande sin fullständiga suveränitet. Första punkten i Kristinas abdikationsskrift förkunnade att hon på alla vis behöll monarkens särställning, även efter tronavsägelsen. Hennes uppfattning om detta var helt konsekvent, eftersom den absolute monarken betraktades som utvald och etablerad av Gud, en ordning som mänskliga omständigheter knappast kunde skaka. Kristina

¹⁰ R. A. Azz. K. 433, s. 13–14.

Havendo la Regina sentite le relationi del Principe (Karl Gustav), e conosciuti in lui talento, e valore, vi pose la mira com'è soggetto, che le parve adeguato al disegno ch'ella haveva di stabilir al Regno nella persona di lui una nuova successione, poiche non si poteva sperar da lei per esser risoluta di non maritarsi mai come s'è detto di sopra.

¹¹ R. A. Azz. K. 433, s. 14.

... lo dichiarò nella di lui assenza suo successore in caso della sua morte, alla qual successione stentò la Regina assai à far consentir il Senato, e li Stati, e ciò fu fatto nell'anno 1647. — Att drottningen felaktigt skriver 1647 istället för 1649 reflekterar nog önsketänkande från hennes sida. Karl Gustav utnämndes till tronföljare 1649, en titel som han inte mottog förrän följande Riksdag, 1650, då han också utnämndes till arvfurste.

¹² R. A. Azz. K. 433, s. 15.

Quest'è l'unico fondamento della fortuna del Principe Carlo Gustavo, e la scala, per la quale la Regina lo condusse per così dire con braccio forte fin al Trono con gran meraviglia della Suezia, e del Mondo tutto...

¹³ R. A. Azz. K. 433, s. 15–16.

Continuò poi la Regina à governar come prima, conservando sin all'ultimo momento la sua suprema autorità, la quale fù da lei posseduta maggiore, e più assoluta di quella che ogn'altro Rè suo Predecessore haveva havuta...

Oltre che stando questo Regno unito
 dall'altro Mondo l'acqua a fin
 affari ed interogit^{ione} cesarati dell
 altre Nationi, che a' genti e romani
 consueve, e eis non è stato che
 uita dell'Armi, colle quali hanno
 inauicatosi se stessi, e gl'altri in
 morsi che le notizie delle cose loro
 sono state o scarse, o false, o glo
 più molto alterate, delli lor emuli
 e nemici, dalli quali li Suedeti
 sono stati superati spesso con le
 parole, ma rare volte con l'opere.
 Auta però parlando delle guerre
 fatte tra la Sueria, e la Danom^{ia}
 et la retentione delle tre Prome
 negli ultimi secoli, dice che cagio
 narono tanti anni di guerre due
 Cont^{ie}, ma se leggiamo l'istoria
 del detto strugia et il Danesi, co
 centuata la Tirannia, ed eserci
 tarono sopra la Sueria nel tempo
 del Re Christiano chiamati il tirano
 hanno dauuto poco, o nessun'uan
 taggio sopra li Suedeti, anzi che
 questi hanno trionfati quasi sempre
 sopra li Danesi, ne uè altro Re

"L'Arma antica della Svezia". Drottning Kristina kommenterar Sveriges fysiska och kulturella distans från övriga Europa.

Foto RA

hade dock under sina decennier i Rom fått erfara att omvärlden inte accepterade hennes anspråk. Trots detta höll hon fast vid sin uppfattning intill döden.

I det retoriskt utformade avslutningsavsnittet återvänder Kristina till de svårigheter som mötte henne när hon skulle placera Karl Gustav på tronen. Helvetets furier reste sig

mot henne, men genom Guds nåd triumferade hon:

...det krävdes av henne att hon skulle uppoffra sin ära, sin lycka och, så att säga, hela sitt väsen. Men Gud styrkte henne genom Sin nåd, så att hon med en heroisk ståndaktighet övervann alla hinder och gjorde sig åtlydd en sista gång. Man måste hänvisa till Guds försynta deltagande då Han genom drottning Kristinas hand ville kröna konungen Karl Gustav, såsom denne konung själv har erkänt vid många tillfällen och den som talar om detta faktum på annat vis förolämpar själva sanningen¹⁴.

I detta avsnitt framstår Kristina som en överstepräst när hon kröner Karl Gustav. Trots Guds ingripande är det "drottningens egen hand" som är av största betydelse. Med tanke på medeltidens investiturstrid bör nämnas att själva kröningsakten fortfarande var förknippad med en stark religiös symbolik. Den representerar gudomlighet och makt. I Kristinas skildring av denna vändpunkt i sitt liv porträtterar hon sig själv som segrare och präst.

Även helt vanliga människor omtolkar centrala händelser i sina liv för att uppnå en tillfredsställande syntes. "L'Arma antica della Suezia" är en sådan perfekt sammanfattning av drottning Kristinas historia. Myten om abdikationen var den centrala punkten i Kristinas syntes. När hon tänkte på det förflutna, ville hon inte minnas de negativa omständigheter som gjorde det svårt för henne att förverkliga sina höga ideal och som tvingade henne att avsäga sig Sveriges krona. Trots att Kristinas anslutning till katolicismen inte nödvändigtvis hängde samman med abdikationstanken¹⁵, en tes som "L'Arma antica della Suezia" starkt understöder,

kopplades dessa två fenomen omedelbart ihop efter tronavsägelsen. Påven Alexander VII bar en del av ansvaret, ty han ville utnyttja drottningens omvändelse som propaganda för katolska kyrkan. Men även drottningen sammankopplade de två handlingarna. Det var nödvändigt för henne att presentera sin tronavsägelse som en positiv, heroisk och självuppoffrande gärning. Att abdikationen inte var hennes livs största triumf kunde hon aldrig offentligt erkänna. Det som hon inte ville medge vare sig inför sin samtid eller inför eftervärlden vågade hon dock yttra i sin privata maximsamling, *Ouvrage de Loisirs*:

Att överleva sig själv är en olycka som man får söka tröst för precis som allt annat.

Survivre a soy mesme, est un malheur dont il faut se consoler comme du reste.

¹⁵ Sambandet mellan drottning Kristinas konversion till katolicismen och hennes tronavsägelse har varit en av de mest omdiskuterade frågorna inom Kristina-forskningen. Nils Ahnlund inledde debatten med sin uppsats i *Personhistorisk Tidskrift* från 1932, "Drottning Kristinas tronavsägelse. Några randanteckningar." Denna var delvis en kommentar till Curt Weibulls då nyutkomna Kristina-biografi. Weibull är den ende moderne historiker som är övertygad om att drottningens trosförändring var den egentliga bevekelsegrunden till abdikationen. Stolpe har betonat drottningens äktenskapsvägran. Kjell Lekeby, som följer Stolpe, har i uppsatsen "Till frågan om drottning Kristinas konstitution och äktenskapsvägran", *Lychnos* 1987, diskuterat drottningens intresse för astrologi och hur hennes personligt utfärdade horoskop kan ha styrkt motviljan inför äktenskapet och därmed bidragit till abdikationen. Det som är av intresse är att alla forskare, med undantag av Weibull, från skilda utgångslägen och olika typer av källmaterial har kommit till samma slutsats. Mest övertygande är Sven Ingemar Olofsson när han i sin avhandling från 1953, *Drottning Christinas Tronavsägelse och Trosförändring* målar detta känsliga porträtt av den äldre drottningen (s. 211): "Född regent och värlös utan sin ärvda krona sökte hon bevara skenet av upphöjd offervillighet och ständig strävan att bortse från egna förmåner. Hon hade tvingats överge sin tron, menade hon, då hon icke kunnat förneka den inre rösten, som anvisade henne valet att bli katolik. Guds val måste hon följa, vilket offer det än måtte innebära för henne själv. Om sin äktenskapsvägran, som i verkligheten berövade henne kronan, talade den äldre drottningen ej mer. Hon såg från Rom sitt förflutna i ett förändrat, på många sätt skevt perspektiv. Att tronavsägelsen var hennes stora misstag erkände hon aldrig."

¹⁴ R. A. Azz. K. 433, s. 19.

... si trattava del sacrificio della sua gloria, sua fortuna, e per così dire del tutto l'esser suo. Må Iddio la fortificò à tal segno con la sua grazia, che con una costanza heroica superò tutti gl'ostacoli, e si fece obedir per l'ultima volta, onde s'attribuiscie ad una providenza partecipazione di S. D. M. che volle per mano della Regina Christina incoronar il Rè Carlo Gustavo, com'egli stesso l'hà confessato in molte occasioni e chi diversamente racconta questo fatto offende l'istessa Verità.

Anna Forssman — ett annorlunda livsöde

Av *Ulla Johanson*

Anna Forssman är säkerligen okänd för de flesta. Hon levde på Kungsholmen i Stockholm under 1700-talet. Under mina studier för en doktorsavhandling om fattigvården i Stockholm under 1700-talet mötte jag i materialet en mängd fattighjon, flertalet dock anonyma, nämnda endast med förnamn eller i grupp. Ytterst sällan trädde någon fram i rampljuset. Där fanns emellertid några, bl. a. "Fattig-Pelle" i Danderyd, som följde mig år från år under hela frihetstiden i fattigräken-skaperna, då han försågs med kläder, skor och matpengar. Ett annat fattighjon som jag kom att särskilt beakta var Anna Forssman i Kungsholms församling, främst kanske på grund av hennes märkliga levnadsöde.

Men först mycket kortfattat några rader om fattigvårdens utveckling under 1600- och 1700-talen i Sverige och Stockholm.

Sverige fick inte förrän år 1763 en allmän lag i vilken rikets fattigvård reglerades. Alltifrån medeltiden har den offentliga fattigvården främst legat på lokalsamhället. Socknarna och församlingarna skulle själva försörja sina fattiga. Till en början skedde detta enbart med frivilliga medel. Under 1600-talets första hälft ökade tiggeriet i landet och folk blev mindre givmilda. I den år 1642 stadfästa tiggeriförordningen framhölls socknarnas plikt att försörja sina egna fattiga och att bygga fattighus. Tiggeri blev endast tillåtet i hemsocknen. Detta underströks i kyrkolagen 1686. I 1698 års tiggeriförordning stadgades för första gången om vissa avgifter som skulle erläggas till respektive församlings fattigkassa.

Rätt till offentlig fattigvård hade emeller-

tid inte alla som var fattiga utan endast de som var *arbetsoförmögna*, på grund av ålderdom, sjukdom, eller handikapp, samt föräldralösa barn, och vilka saknade anförvanter som var skyldiga att försörja dem. Arbetslöshet förbands under denna tid med lättja. I Stockholm förekom det från 1740-talet att mycket fattiga barnrika familjer kunde få bidrag för sina barn — man såg barnen som en blivande arbetskraft, en resurs för framtiden.

I Stockholm låg fattigvården från 1672 på politikollegiet, ett magistraten underställt organ. Fattigvården var centraliserad i huvudstaden, som ju hade helt andra fattigproblem än landet i övrigt. Under orostider drog alltid fattiga, tiggare och hungrande till Stockholm. Politikollegiet hade en husfattigkassa med vilken man skulle försörja stadens fattiga, men den utnyttjades även när man måste ge mat- och resebidrag till dem som skulle sändas hem till sina egna socknar. Detta blev ohållbart i längden, husfattigkassans medel räckte inte till och stora skaror av tiggare drog runt i Stockholm.

På 1730-talet tog en kunglig kommission, politi- och brandkommissionen, itu med huvudstadens fattigvårdsproblem. Man sökte olika lösningar och 1736 mönstrades samtliga rätta fattiga i Stockholm. Man fann att 912 vuxna fattiga skulle försörjas. Kommissionen föreslog en decentraliserad fattigvård. De 912 fattiga fördelades på stadens olika församlingar, efter församlingarnas förmögenhetsvillkor. Dessa ålades att inrätta fattighus och sörja för det tilldelade antalet fattighjon. År 1760 hade samtliga utom Kungsholms (Ulrica Eleonora) församling inrättat fattighus. Ulrica Eleonora hade, som en av de fat-

Kungsholmens gamla fattighus.

blev försörjda av församlingen. Kyrkoherden försäkrade henne att såväl hon som dottern Maria skulle "hederligen och väl därefter vara försedda både med rum, underhåll, kläder och skötsel och att båda vid timade dödsfall hederligen skola begravas."

Med detta rikliga tillskott kunde församlingen genast börja bygga sitt fattighus, ett stenhus beläget vid Hantverkargatan som stod klart 1762 och än idag används av församlingen, bl. a. för samkväm och församlingsmöten.

Under avhandlingsarbetet fanns inte någon anledning att närmare forska om personen Anna Forssman. Men under senare år väcktes min nyfikenhet på henne, kunde det gå att få fram uppgifter ur källorna i Stockholms stadsarkiv om hennes liv såväl före som efter 1761? Jag fann förvånande många notiser, som tillsammans kan ge en bild av Anna Forssmans liv. Förvånande med tanke på, dels de stora luckor som finns i de personhistoriskt relevanta arkivhandlingarna på 1700-talet, dels för att den fattigare delen av

befolkningen sällan lämnar så många spår efter sig i källorna. Här följer berättelsen om Anna Forssman som den framträder i Stockholms stadsarkivs källor.

Anna Forssmans flicknamn var Anna Ersdotter Skarin. Hon föddes troligen 1698. Hennes syster Maria var fyra år yngre. Det har ännu ej gått att fastställa var flickorna Skarin var födda. Deras mor hette Catharina Jonsdotter och fadern Erik Skarin. Flickorna hade en moster, Christina Jonsdotter, klockarhustru i Kungsåra, Västmanland (som levde 1725), samt en morbror, hökaren i Stockholm Anders Jonsson Hofstadius.

Annas och Marias mor dog med all sannolikhet när barnen var unga, varefter morbrodern tog hand om sina systerdöttrar. Hökaren Anders Jonsson var 1721 bosatt i Gamla stan i Stockholm på Svartmannagatan, nära Tyska kyrkan. Hans hustru var då sjuklig, hon dog året därpå. Anders Jonsson Hofstadius avled i januari 1725. Enligt bouppteckningen hade Maria Skarin varit hos familjen från barndomen och hjälpt till i hemmet. Den äldre system Anna hade, enligt uppgift i bouppteckningen, lämnat morbrodern och tjänade hos en bryggare Stenbeck i staden.

Anna Ersdotter var piga hos bryggare Johan Stenbecks familj redan på hösten 1720 (enligt mantalslängd för Norrmalms nedre del). Hon hade en lön på 30 dkmt det året. Stenbecks bodde i kvarteret Gösen i Klara församling vid dåvarande Klara sjös strand (ungefär där Centralen nu ligger).

Ett halvår efter morbroderns död gifte sig den 22-åriga Maria Skarin med den några år äldre hökaren Erik Eriksson Roos. Denne hade fått burskap i Stockholm som hökare 1724. En av hans borgensmän var en hökare Bonde, som även var hans löftesman vid bröllopet ett år senare. De gifte sig i Storkyrkan på hösten 1725 och bosatte sig i en stuga i kvarteret Loen vid Drottninggatan.

Anna Skarin gifte sig troligen strax efter systemen (vigselböcker saknas för de aktuella församlingarna, Klara och Ulrica Eleonora, vid denna tid) med vedbäraren Johan An-

dersson Forssman. År 1727 föddes dottern Maria, vilken döptes i Kungsholms kyrka i maj 1727. Som fadder står bl. a. Erik Roos.

År 1730 återfinns båda familjerna i mantalslängderna för Klara: Erik Roos bor fortfarande i kvarteret Leon med hustru och ett litet barn, Erik född 1729. Han betalade 350 dkmt i hyra för en stuga, ett kök, bodar, vedbod och välvd källare. Han har en dräng och en piga i tjänst.

I kvarteret Vinkelhaken, vid Hötorget, var vedbäraren Johan Forssman mantalsskriven med hustru Anna Ersdotter och dottern Maja, två år. Han betalade 54 dkmt i hyra och hade en tjänsteflicka, Stina 14 år utan lön.

År 1731 dog Maria Skarin. Bouppteckning- en tar upp en stuga vid Träsket och en behållning på 5000 dkmt. Hökaren Erik Roos var tydligen skicklig inom sitt gebit, några år senare, då han gifter om sig tituleras han handelsman.

Anna Skarin och hennes man Johan Forssman lämnade snart Klara församling och flyttade för gott tvärs över Klara sjö till nedre östra delen av Kungsholmen, tillsammans med dottern Maria och ytterligare ett barn. Detta barn var troligen fött 1731 (födelse- och dopbok saknas för Klara denna tid). Barnet avled i Kungsholms församling den 5 oktober 1735. Dödboken berättar att barnet hade dött hastigt i sitt femte år. Om familjen hade fått ytterligare något barn under tiden i Klara, vilket dött i späda ålder har ej gått att fastställa i brist av kyrkböcker (vid den stora branden i Klara 1751 förstördes en stor del av församlingens äldre böcker).

När Johan och Anna flyttat till Kungsholmen föddes dottern Christina Catharina den 1 december 1733, men hon avled efter endast fyra dagar. Den 3 oktober 1735 föddes nästa dotter Christina. Även hon dog som spädbarn efter drygt ett halvt år. Just vid tiden för denna dotters födelse dog ju som nämnts det knappt femåriga barnet hastigt — det måste ha varit svåra tider för familjen. Kyrkans bevarade nattvardslängder visar att familjen var relativt flitiga besökare i kyrkan. Bl. a.

var de med vid nattvarden på nyåret 1737 då Anna ånyo var gravid. Den 13 september 1737 föddes sonen Johan Adam. Ej heller denne kom att leva länge, han begravdes den 31 januari 1738. Sista barnet, sonen Erik föddes den 29 juni 1740 och begravdes den 20 mars 1741.

Av Annas och Johan Forssmans sex kända barn kom bara ett att överleva småbarnsdödligheten, den äldsta dottern Maria. Som ytterligare sten på bördan var hon som man kallade det "svagsint."

I 1740 års mantalslängd för Kungsholmen upptas familjen Forssman som inneboende hos slottsmurdrängen Johan Ringman, vilken hade en egen liten gård i kvarteret Pilträdet vid Kaplansbacken och där han även höll krögeri. Johan Forssman är nu endast extra vedbärare. Någon hyra är inte upptagen — kanske fick familjen arbeta för uppehållet i hyresvärdens krog. Den 11 april 1741 dog Johan Forssman och Anna blev ensam med sin då 15-åriga svagsinta dotter Maria. Inga tillgångar fanns i boet.

Ett år efter makens död blev Anna Forssman antagen som "rätt fattig", d.v.s. med rätt att få bidrag av politikollegiet. Beslutet är daterat den 18 augusti 1743 och Anna fick 3 dkmt i månaden enligt husfattiggassans räkenskaper. När Anna Forssman blev blind är inte nämnt i källorna. Först år 1760 står hon som "blinda vedbärränskan Anna Forssman" i mantalslängden. Troligen hade synen försämrats redan under 1740-talets början, eftersom hon beviljades fattigpengar. Då politikollegiets protokoll saknas för detta år har orsaken till att hon beviljades bidrag ej gått att fastställa.

År 1753 övertog Kungsholms församling försörjningen av sina egna fattiga. Eftersom fattighus sänkades inhyrdes fattighjonen i olika hushåll, ofta i små stugor. 1755 bodde Anna och dottern i kvarteret Solvisaren vid Kvarngatan-Bergsgatan och 1760 i kvarteret Timsten vid Kaplansbacken. Under hösten 1761 flyttades flera fattighjon till Klockargården, som låg på kyrkans jord vid Kaplansbacken. Som synes bodde hon hela tiden på

Kungsholmen i närheten av kyrkan. Församlingen betalade hyra för sina hjon. Ett flertal församlingsbor hade åtagit sig att hålla mat till fattighjonen efter ett fastställt schema. Detta system fungerade några år, men sedan svalnade intresset hos församlingsborna och man fick återgå till att ge fattighjonen matpengar igen.

Nu har vi följt Anna Forssmans förmodligen hårda, strävsamma och sorgfulla liv fram till systersonen Erik Roos' död i november 1761. 63 år gammal blev fattighjonet Anna Forssman, blind och med en sjuklig dotter, 34 år gammal, att ta hand om, helt plötsligt en förmögen kvinna.

När kyrkoherde Gråberg besökte Anna och informerade om systersonens död och lovade att församlingen för all framtid skulle väl sörja för henne och dottern är det helt förståeligt att Anna Forssman skänkte sitt arv

till kyrkan. Man skulle då kunna bygga ett solitt fattighus i sten och i vilket hon skulle få en egen liten lägenhet. Hur skulle annars en blind äldre änka kunna skydda sina tillgångar och ej bli lurad?

Anna Forssman fick ett skriftlig kontrakt med församlingen och dess utsedde representant bevakade genast boutredningen och hennes intresse. Samtidigt tog man genast hand om Anna och dottern Maria. Den 2 november avled systersonen och redan från den 8 november stod madame Maria Marlo, en replagaränka som tillhörde de församlingsbor som aktivt bidrog till fattigvården, för kosthållet för Anna och dottern. Enligt uppgift i kyrkorådsprotokollet var madame Marlo "i släktskap" med Roos. Från att Anna Forssman hade fått leva på 2 dkmt i veckan upptas nu kosthållet till 24 dkmt per vecka. Madame Marlo hjälpte även Anna och dottern att köpa och låta sy nya kläder. Hon bevakade på egen hand Anna Forssmans rätt till arv vid dödsfallet och hade tydligen varit den som, enligt protokollet, "mycket bidragit till denna förmåns vinnande." Madame Marlo kom överens med medintressenterna att de "in natura" skulle ge Anna Forssman en signetring, en slät guldring, två silverskedar och något linnekläder.

Redan till systersonens begravning den 9 november hade Anna och dottern Maria ekiperats ordentligt med full sorgklädsel, underkläder, skor, mössor och förkläden för ca 600 dkmt, inklusive vagn till begravningen. Det är inte svårt att kunna föreställa sig hur Anna Forsman kände sig när hon och dottern samt förmodligen även madame Marlo kom åkande till begravningen i Storkyrkan i sina nya kläder av ylle, siden och sammet.

Så länge madame Maria Marlo skötte bespisningen för Anna och dottern fick Anna dessutom 9 dkmt i veckan samt fria medicamenter. När fattighuset blev inflyttningsklart under 1762 fick madame Forssman flytta dit med sin dotter i en liten lägenhet. Fattighuset inrymde även ett apotek, Hjorten, och flera lägenheter förutom fattighuslokalerna.

Under våren 1762 fick mor och dotter

Kungsholms Fattighus		Debet
1774.		
Jan 24	En död bönppar	1 r
Feb 10	Christina Linplex för Forssmanstian	— 2
23	Steffen bönppar 24 dmt ank Bfne i 24 dmt	1 r
Mar 3	Christina Linplex 24 dmt Bönppar 24 dmt	2 r
11	Bönppar 24 dmt för Forssmanstian	2 r
19	Steffen bönppar 24 dmt för Anna Rikberg	2 r
27	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg	1 r
Apr 6	Bönppar 24 dmt för Cajsa Grönman	2 r
14	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg	1 r
22	Bönppar 24 dmt för Forssmanstian	— 21
May 11	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	2 r
20	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg	— 23
Jun 8	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg	— 24
17	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	3 r
26	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	3 r
Jul 5	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 28
14	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	1 r
23	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	1 r
Aug 1	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
10	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
19	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
28	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
Sep 7	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
16	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
25	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
Oct 4	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
13	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
22	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
31	Bönppar 24 dmt för Anna Rikberg 24 dmt	— 24
Summa 40 r 10		
Gottfried Ahlström		

Kungsholmens fattigvårdsdirektion. Verifikationer 1774. I verifikationerna framgår med vilka mediciner Anna Forssman behandlades.

Forssman åter en omgång kläder, bl. a. syddes bomullskläder för sommarbruk. Man köpte även halsdukar och livstycken, sidenmössor och två par handskar. Räkenskaperna visar att madame Forssman fick mat till lägenheten, det inköptes en tennkruka för att hämta spisning och en järngryta till köket. Man kan även se att det hölls rent hos Anna, såpa inhandlades och bland utgiftsposterna finns betalning för tvätt relativt regelbundet och för renskurning av Anna Forssmans kammare.

Över huvudtaget visar räkenskaperna att man verkligen brydde sig om mor och dotter Forssman som utlovats. I räkenskaperna återkommer ofta inköp av tyger, ljus, ved och medikamenter. Nya skor, tofflor och kjortlar fick dottern oftare än modern, vilket väl var helt naturligt, då hon var rörligare. Till Anna köptes vad man i hennes krets säkert räknade som lyx, ett stopp vin då och då, socker, smör och fänkålsbrännvin samt bl. a. en solfjäder åt dottern.

Den 16 oktober 1762 betalade fattigkassan uppehälle i 14 dagar för en släkting som besökt änkan Forssman. Släktingen blev tydligen kvar hos Anna ytterligare två veckor enligt räkenskaperna. Den 30 oktober betalades 792 dkmt för familjen Forssmans spisning under 33 veckor. Därefter fick hon kontant 150 dkmt i månaden. Troligen var det vid denna tid som fattighuset var inflyttningsklart.

I augusti 1763 blev Anna Forssman sjuk. Då tillkallades en fältskär och man betalade för uppassning under hennes sjukdom. Strax efter inköptes nytt linne och en schal till Anna, samt något senare två Gotlandströjor till mor och dotter Forssman.

Den 21 september 1771 dog dottern Maria. Dödsorsaken angavs vara slag. Begravningen ägde rum den 24 samma månad. Dottern fick en hederlig begravning i "hög jord", d. v. s.

uppe vid kyrkan, hon fick tre ringningar, likkista med plåt och två svarta kläden. Efter begravningen serverades franskt vin och saffranskringlor i sorgehuset. Det var en stor skillnad mot de billiga, enkla begravningar som Anna Forssmans övriga barn och make fått på den tid då familjen ej hade medel att bekosta annat än den billigaste begravning.

Under 1770-talet blev det mindre kläder som inköptes, men mer medikamenter. Bevarade apoteksräkningar visar vilka mediciner Anna Forssman fick och kan ge vid handen vilka krämpor hon behandlades för under åren. Anna erhöll liksom tidigare 150 dkmt i månaden. Ljus, ved och skor inhandlades regelbundet och till varje jul fick hon en extra kanna vin.

Anna Forssman kom att få ett långt liv, kanske mycket tack vare den noggranna skötseln hon erhöll av församlingen år efter år. Madame Anna Forssman avled, 86 år gammal, av ålderdom den 14 juni 1784. Hon fick en lika hederlig begravning den 20 samma månad, som tidigare kostats på dottern.

Så var då detta märkliga levnadsöde till ända. Anna Forssmans liv kom att gestalta sig tvärt emot vad man kunde vänta sig – att gå från att ha varit fattighjon i 20 år till en ompysslad troligen relativt bekväm ålderdom är något utöver det vanliga!

Många tyckte kanske att församlingen lyckades få pengarna relativt lätt från en omissännksam blind änka. Men källorna har visat att församlingen till fullo höll sina löften till Anna Forssman, och indirekt fick hon själv verkligen nytta av sitt arv. Betänker man att hon bara i underhåll under 21 år fick 150 dkmt i månaden blir det 37800 dkmt. Så man kan konstatera att såväl Anna Forssman och hennes dotter, som Ulrica Eleonora församling, alla fick full valuta av det välkomna arvet efter sidenväwaregesällen Erik Roos.

Källor och litteratur:

Kungsholms församlings kyrkoarkiv (Stockholms stadsarkiv, SSA): Husförhörlängder; Födelseböcker; Nattvardslängder; Död- och begravningsböcker; Kyrkorådsprotokoll.

Nicolai församlings kyrkoarkiv (SSA): Vigselböcker; Död- och begravningsböcker.

Mantalslängder (SSA): Kungsholmen 1740, 1755, 1760; Norrmalms västre nedre del 1721; Norrmalms västra övre del 1730; Staden inre 1721.

Kungsholms församlings fattighusdirektions arkiv (SSA): Fattigräkenskaper, olika serier.

Handelskollegiet (SSA): Protokoll.

Bemedlingskommissionen (SSA): Societetslängder 1720–1730.

Justitiekollegiet (SSA): Bouppteckningar 1725 (Anders Hofstadius); 1760 (Erik Roos d.ä.); 1761 (Erik Roos d.y.).

Politikollegiet (SSA): Husfattigkassans räkenskaper 1745–1754.

Johanson, Ulla, Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet (Stockholms stads monografiserie nr 56, 1984).

Oppdagens, Fattigvård i Sverige under 1700-talet (Oppdagens av fattigdomen – Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet, publikation 2 i det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet, Oslo 1982).

För 150 år sedan landsteg kapten Lange i Chicago

Av Ulf Beijbom

"The first Swede in Chicago" kallades han, göteborgaren Olof Gottfrid Lange som mellan den 18 september 1838, då han anlände till Chicago, och dödsdagen den 13 juli 1893 kom att bevittna den kanske mest dynamiska utveckling ett stadssamhälle någonsin genomgått. Det Chicago som den 27-årige sjömannen mötte hösten 1838, hade erhållit stadsrättigheter året innan. Sex år tidigare hade traktens svartfotsindianer pacificerats i The Black Hawk Indian War. Omkring 5 000, mest unga karlar, bodde i träskmarkerna kring Chicagoflodens utlopp i insjöhavet Michigan. Allt var lågt, trångbott och primitivt i detta samhälle där vildmarken bet sig fast i husknutarna. 1893 hade miljonstaden Chicago just passerat Philadelphia i USA:s stadsliga. Endast New York var större. De första skyskraporna hade byggts och internationell uppmärksamhet var sedan den första maj riktad mot den columbianska världsutställningen. Under sitt långa liv fick den förste svensken i Chicago dessutom uppleva den svenska utvandringshistorien från den märkliga ström som strandade sjömän och äventyrssökande män av Langes kaliber inlett, till massemigrationens väldiga flöde, då Amerika var ett begrepp i städer och landsbygd över hela Sverige. Enligt officiell statistik utvandrade 37 000 svenskar till USA 1893. Fram till detta år och räknat från 1879 hade nästan en halv miljon svenskar anlänt. Han som varit den ende i Chicago bosatte svensken var vid sin död omgiven av Amerikas största svenskkoloni. Vid sekelskiftet bodde fler svenskättlingar i Chicago än det fanns

invånare i Langes födelsestad Göteborg, relationen var 144 719 mot 130 619.¹

Ställningen som svensk pionjär i den stad som mer än någon annan har associerats med svensk emigration och hoppet om materiell förkovring gjorde kapten Lange till en celebritet som också berömda rikssvenskar vallfärdade till. Eftersom han knappast tillhörde den sorts människor som sätter sitt ljus under skäppan var det inte svårt för "förste svensken" att skapa sin roll. Med sin receptivitet och, trots avbruten skolgång, ganska gedigna bildning var det lätt för honom att röra sig bland skiftande människor och miljöer. Från sin andra inflyttning till Chicago hösten 1860 och fram till sin död tillhörde Lange i kraft av sin senioritet, beresthet och erfarenhet svenskkolonins ledargestalter. Han ansågs vara skicklig affärsman, framstående föreningsmänniska, vältalare och allmänt representativ. Gemensamt med Johan Enander, Charles Sundell och andra förgrundsgestalter i Svensk-Chicago hade han vurmen för allt svenskt, även om det patinerades i amerikanskt sockerlag. Som krydda på allt detta

¹ Ulf Beijbom, *Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration*. Växjö 1971, 9 not 1, densammes "Från prärieutpost till immigrationscentrum". Opublicerad uppsats, 68 f. Det ledande vetenskapliga arbetet om Chicagos fantastiska utveckling under här aktuell tid är Bessie L Pierce, *A History of Chicago 1673–1893*, vol. 1–III. Chicago 1937–1957, Sten Carlsson, "The Chronology and Composition of Swedish Emigration to America". *From Sweden to America. A History of the Migration* edited by Harald Runblom and Hans Norman. Uppsala 1976, 114–148, särskilt 117 f, 123–126.

Olof Lange.

hade Lange ord om sig att vara orädd och inte stryka medhårs. Och onekligen krävdes en hel del mod att under brinnande inbördeskrig starta en demokratisk klubb i Swede Town eller att ömsom gälla som gudsförnekare, ömsom som katolik!

Trots all ryktbarhet och ett långt liv i hjärtat av "Svensk-Amerikas huvudstad" är källmaterialet om Lange tämligen magert. Det är visserligen svårt att bläddra sig igenom större bokverk om Amerikas svenskar utan att stöta på någon artikel om Chicagos förste svensk, men allt som skrivits om denne märklige man ter sig torsoartat. Skrivandet tycks ha varit en av de få sysselsättningar som den utåtriktade Lange tvekade inför och någonting av hans hand publicerat har inte påträffats, inte ens i den honom närstående tidningen Svenska Amerikanen. En inte obetydlig verbal begåvning genomsyrar emellertid de levnadsminnen som Lange skrev ned i Chicago under några månader 1882 och 1883 och som han givit den smått självvironiska titeln *Strödda Minnen ur ett lif utan stora äfventyr*. På 271 sidor i ett notisblock berättar han här ganska utförligt om ungdomen

och mannaåren fram till sommaren 1869 då han återvände till Chicago från sitt sista besök i Göteborg. Av okänd anledning lämnade honom inspirationen och Lange orkade inte fullfölja memoarerna. Vårt enda substantiella källmaterial om Olof Lange är alltså så subjektiva som bara levnadsminnen kan bli. Anteckningarna tycks inte ha varit avsedda för publicering, sannolikt tänkte sig författaren att de skulle läsas av barn och barnbarn. De skulle förmodligen ha varit okända om inte personhistorikern Nils W. Olsson sparat och mikrofilmade dem.

Langes konstaterande att han var den förste svensken i Chicago är värt en stunds begrundande. Mycket talar emellertid för att svenskar före hösten 1838 inträffat vid mötespunkten mellan Lake Michigan och Chicago River. Allt talar för att svensken Peter Holmstrom tillhört besättningen på Fort Dearborn, mitt i nutidens "Chicago Loop", som till 1823 försvarade trakten mot indianerna. Enligt Nils W. Olssons forskningar i US Army Registers beordrades "mariner" Peter Holmstrom, född ca 1760, till Fort Dearborn den 2 augusti 1808 och den 29 maj två år senare fick samme man avsked i New Orleans. Man kan gissa att denne anonyme svenske militär tjänstgjort upp till ett-och-ett halvt år på Fort Dearborn. Andra svenskfödda personer kan mycket väl ha rest igenom den strategiskt belägna utposten till Amerikas "nordväst" och sannolikt då övernattat i Chicago. En sådan lär den från Frankrike anlände f.d. präststuderanden Raphael Widen ha varit. Trots att han troligen inte talade svenska, brukar Widen anses som den förste svensken i Illinois, där han uppnådde en bemärkt samhällsställning. I januari 1814 är han således dokumenterad som fredsdomare i St Clair. Något senare blev han distriktsdomare och fram till 1831 nämns han som fredsdomare. Widen satt också i delstatsparlamentet och var talman i senaten. 1833 dog han i kolera i hemstaden Kaskaskia vid Mississipp i sydvästra Illinois. Nog vore det egendomligt om inte denne högt uppsatte och synnerligen aktive svensk någon gång besökt

Illinois' inkörsport i öster. Det sagda till trots är det svårt att ta ifrån Lange äran att ha varit den i Chicago först *bosatte* svensken.²

Uppväxt i och uppbrott från Göteborg

Olof Gottfrid Lange föddes den 5 juli 1811 i Göteborg och skrevs in i stadens tyska församling Christine. Fadern Friedrich var körsnär och hade invandrat från Tyskland. Modern Catharina Hollstedt var värmländska, född i Nyed. Både tyska och värmländska talades därför i hemmet och barnen begåvades med två modersmål. Olof var näst äldst av fyra syskon. I mars 1818 sattes han liksom tidigare den äldre brodern Wilhelm i "Tyska skolan" i Christine församling. Enligt de sällan lägmälda memoarerna var Lange en så duktig elev att han fick hoppa över flera klasser. Han trivdes i skolan men en dramatisk omsvängning skedde hösten 1822 då privatläroverket fick ny rektor, en "grov och tyrannisk" man som visade påtaglig ovilja mot Lange. "Engberg hatade mig och andra fribarn från första ögonblicket och tyranniserade på så orättvist sätt mot oss att läslusten avtynade". I mars 1824 hade Lange fått nog och lämnade skolan. Den äldre brodern Wilhelm fullföljde däremot studierna och blev så småningom officer och slutligen länsman.³

För skoltrötta ynglingar i Göteborg var det naturligt att drömma om sjön och det hände mer än en gång att göteborgare slutade skolan för att under något år känna på som skeppsgosse. I Langes fall verkar det som om fadern hjälpt honom att få kontakt med en skeppare som var villig att ta sig an gossen. Detta var

kaptenen och redaren B. Ring från Gloucester utanför Boston, vars brigg William lastade tackjärn i hamnen. Härav kom det sig att Olof Lange gick till sjöss den 26 juli 1824. Han hade nyss fyllt 13, var "svag och liten till växten och utan ringaste kännedom om språken". Pojken hade tidigare inte ens varit "en Svensk mil utom denna stad" och var helt ovan vid sjön, vilket kom till synes vid Vinga, där sjösjukan slog till. Resan blev stormig och under 25 dagar var han sjösjuk. När han så sakteliga började tillfriskna fick Olof låna J. F. Coopers *The Last of the Mohicans* och kunde då konstatera att han snappat till sig tillräckligt med ord för att hjälpligt ta sig igenom en engelsk bok. Först den 24 september eller efter 64 dagars seglats nåddes hemmahamnen Boston, där man förtöjde vid de bostonska långseglarnas speciella docka India Warf.⁴

Under kapten Rings beskydd

Lange hade tecknat en livfullt impressionistisk bild av sitt möte med Amerika:

Nog var min första morgon i Amerika besynnerlig, underlig, förvånande; jag var ännu bara barn och såg med barnaögon. De stora husen, då långa dockorna, de många skeppen, det myckna klockringandet, körandet, hojtandet och allmänna bullret av Amerikas arbetsamma vardagsliv föreföll mig så stort, när jämfört med vårt stilla, enkla rörelsesätt därhemma.

Eftersom kapten Ring fortsatte till hemmet i Gloucester anförtröddes Lange åt styrman Benson, en stabil karl, allvarsam metodist och verkligen något att hålla i handen för "den lille lärde svenske gossen", Langes smeknamn sedan hans kunskaper i latin och grekiska uppdragats. På den tiden hade Boston 44 000 invånare, vilket räckte till för att göra den till en av landets större städer. Styrman Benson förde Lange genom en förbryllande labyrinth av gator och gränder till sin bostad i ett metodistiskt pensionat på Broad Street. Här stod Lange för första gången öga

² Ernst W. Olson, Anders Schön, Martin Engberg, *History of the Swedes of Illinois*, vol. I–II. Chicago 1908, vol. I, 172–175, Olof Lange, *Strödda Minnen ur ett lif utan stora äfventyr* (mikrofilm på Emigrantinstitutet, Växjö. Originalen enligt uppgift hos The Swedish Archives, North Park College, Chicago), 157 ff., Nils W. Olsson "Swedish Enlistments in the US Army before 1851". *Swedish Pioneer Historical Quarterly*, Spring 1951, 17–38, särskilt 37, 19, Winter, 1951, 3–13.

³ Födelse- och dopbok och församlingsböcker för Christine församling, Lange, 6–10. Samtliga citat utskrivna med modern stavning.

⁴ Lange, 4 f, 10.

mot öga med amerikanska kvinnor och vad han såg gav inte mersmak: "där voro tre av dem och alla tre rysligt fula och gulartade till färgen".⁵

Ynglingen från Göteborg vantrivdes i styrman Bensons tungt religiösa omgivning och blev därför lycklig när kapten Ring inbjöd honom till Gloucester. Mot att han högg ved och bykte kläder fick Lange tillbringa fyra veckor hos familjen Ring. Han behandlades som barn i huset och lekte med 12-årige sonen Edward och 10-åriga dottern Frances. Under tiden insöp han språk och tänkesätt och hade hunnit bli rätt så amerikaniserad när briggen William den 9 november lade ut för ny seglats, denna gång till Paramaribo i holländska Surinam. Efter över en månad var man framme i Sydamerika och Langes sinnen mättades med exotiska färger och dofter men med skrämmande ränningar av mänsklig grymhet och förnedring. För första gången såg han slavar, de var ofta nakna och drevs som djur genom Paramaribos gator.⁶

Resan till Surinam tog fyra månader, varpå Lange på nytt inkvarterades hos den faderlige kaptenen. Han satte nu också i skola och lärarna häpnade över hans gedigna kunskaper. Olof Lange hann delta i ytterligare två surinamresor innan briggen William gjorde en ny seglats till Göteborg. Sannolikt enligt den ursprungliga överenskommelsen mönsttrade Lange av för att bereda plats åt "fosterbrodern" Edward, som därmed inledde sin lärlingstid på faderns skepp. Efter fjorton månader på sjön och i Amerika återsåg Lange alltså barndomshemmet. Men föräldrarna fick inte njuta länge av sonens återkomst, eftersom kapten Ring ordnat ny hyra på en amerikansk brigg som lastat järn i Göteborg. I själ och hjärta hade Olof velat återgå till studierna, men han vågade inte utsätta sig för kamraternas gyckel över en mes "som gjort en resa till sjöss och ej vågade fortsätta sjömanslivet".⁷

För om masten på världshaven

Senhösten 1825 var Olof Lange onekligen bättre rustad för sjömanslivet än fjorton månader tidigare. Han hade hunnit lära sig "grötspråket" eller den Pidgin English som de många nationaliteterna på amerikanska handelsfartyg umgicks på. Dessutom var han ganska så förfaren i sysslorna för om masten. Seglatsen blev farfylld. Fartyget läckte svårt, måste söka nödhamn i England och blev slutligen utdömt som sjöovärdigt. Resan fortsattes därför med ett annat fartyg till New Bedford i Massachusetts. Härifrån skickades Lange till New York för att mönstra på briggen Jasper, som i mars 1826 seglade till Gibraltar för att lasta frukt. Den unge göteborgaren sattes i hårt arbete med att ta emot tunga russinlådor och långa dem vidare under däck. Ryggen överansträngdes och Olof fick med för livet: "Jag var för ung och liten att sättas i sådant arbete".⁸

Under hemresan från Gibraltar firade kapten och passagerare Förenata staternas femtioårsdag den 4 juli 1826 med att tömma en flaska konjak som var jämnårig med USA. Några dagar senare anlöptes New York och Lange tillbringade de tre närmaste veckorna i den världsstad som befanns ha 75 000 invånare. I hamnen låg de avdankade örlogsfartygen Tapperheten och af Chapman från Sverige. De hade varit destinerade till Columbia men hamnat i kvarstad efter påtryckningar från ryske tsaren och till sist sålts på offentlig auktion. Bland det avmönstrade manskapet befann sig skräddarlärningen Olof Hedström från Nättebäck i Småland "som sedan blev präst, rik och mycket beryktad, både för och emot". Lange lärde inte känna den sedermera så omtalade metodistpredikanten som från 1845 missionerade bland invandrande landsmän från sitt bethelskepp vid Lower Manhattan. Med hjälp av brodern Jonas som grundat en svensk metodistförsamling i Victoria, Illinois, försökte Olof Hedström framgångsrikt att dirigera den svenska invandrarströmmen, bl. a. Erik-janssarna, till västra Illinois, där

⁵ Lange, 11–18.

⁶ Lange, 19–25, 27–32.

⁷ Lange, 32–37.

⁸ Lange, 37–50.

Amerikas första egentliga svenskbygd uppstod.⁹

Möjligen kan mötet med matroserna i New Yorks hamn ha påverkat Lange när han i augusti 1826 mönstrade på korvetten Lexington som med 360 officerare och män skulle gå till Port of Spain. Det korta mellanhavandet med amerikanska flottan skakade den annars så karske ynglingen. Lange fick bevittna när tre dussin piskrapp utdelades för småförseelser och unga pojkar förstördes för livet av kadaverdisciplinen ombord. "Vackert befäl, skön disciplin", utropar han i minnesanteckningarna och sammanfattar: "Jag fann att ett dåtidens amerikanskt krigskepp var ett fängelse, ett plågorum och behandlingen av folket tyrannisk i högsta grad".¹⁰

In His Majesty's service

När Lexington i december återkommit till New York lyckades Lange få landpermission och gick då omedelbart till svenske konsuln som fick kontraktet annulerat. Lange tog istället hyra som lättmatros på briggen Arab och avseglade nyårsdagen 1827 till Havanna med fyra slavägarfamiljer som passagerare. De bittra erfarenheterna från örlogsskepp avskräckte honom inte från att också ge brittiska marinen en chans. På Havannas redd låg den ståtliga korvetten Scylla med uppdraget att upprätthålla "rule Britannia" i de oroliga karibiska farvattnen. Den 21 januari 1827 mönstrade Lange på för att använda kommande sjutton månader till grundlig utbildning "i segelsömnad, tackling, klättring och sjömanskap". Detta blev göteborgarens "bästa sjöskola" och grunden för den längre fram i livet självtagna titeln "kapten". Vid inskrivningen vägrade befälet tro att Lange var svensk, hans engelska föreföll alltför infödd. Man övertygades först sedan pojkens svenska färdigheter testats av två svenskfödda matrosar. Dessa gällde för engelsmän och nu ville rullföraren att också Lange skulle skriva in sig som engelsman. Denna begäran som an-

togs vara smickrande, uppväckte istället Langes livet igenom flammande svensksinne. På stående fot vägrade han och undrade hur han som nyvorden engelsman skulle bete sig om Storbritannien råkade i krig med Sverige. I så fall ville han hellre interneras än att rikta vapen mot sitt fädernesland. Det hjälpte inte att kapten tillkallades. Den envetne pojken skrevs följaktligen in som svensk medborgare.¹¹

Den brådmogne 16-åringen gjorde intryck på officerarna. Eftersom de andra skeppsgossarna rekryterats från Londons slum var det inte svårt för Lange att utmärka sig i kunskaper och färdigheter. Åter blev han omtalad för sin lärdom i klassiska språken och befälet blev övertygat om att han var en förklädd rikemansson som någon excentrisk familj sänt ut i världen för att veta hut. Särskilt bevågen blev honom fartygschefen Hobson, som lät Lange låna böcker ur sitt privata bibliotek. Hobson kunde inte dölja sina faderliga känslor när den icke simkunnige Lange en dag i juli månad ramlade överbord i hög sjögång och först efter några årslånga minuter kunde dras upp i en jolle. Då kaptenen upplystes om "att det var den lille svenske gossen [som fallit i] tog han sin hatt, kastade den under fötterna, rev håret med bägge händer och rasade som en vansinnig". Detta enligt Langes inte så litet självförhärlikande memoarer.

Avmönstringen i Portsmouth den 2 juli 1828 blev en triumfens dag för skeppsgossen från Göteborg. Engelska kungahuset representerades genom prins George i full amiralsuniform och Lange presenterades nu för prinsen av kapten Hobson. Prins George ställde en rad frågor och utlovade ett kadettdiplom närhelst Lange kom upp på Admiralty House i London. Lange hade alltså kungligt ord på att en officerskarriär i engelska flottan väntade bakom hörnet. Beslutet att avstå från det guldkantade erbjudandet togs under ett nytt besök i föräldrahemmet i Göteborg.¹²

⁹ Lange, 50–56, Allan Kastrup, *The Swedish Heritage in America*. St Paul 1975, 180 f.

¹⁰ Lange, 57–66.

¹¹ Lange, 67–71, 94.

¹² Lange, 72–106.

Upplevelser i Västindien och slaveriets Södern

Efter två månader i Sverige avseglade Lange den 10 september med briggen William Howland till New York, där den orolige ynglingen mönstrade på ett fartyg destinerat till Charleston. Vid denna tid uppehöll sig endast fyra landsmän i South Carolinas största hamnstad: "Svenskarne voro Balland, hökare, Benson och Löfgren, handlare med manufakturvaror, och en vars namn jag glömt som hade La Fayette Coffee House på East Bay Street. De voro alla vid den tiden, 1828, i goda omständigheter". Lange hann inte lära känna landsmännen närmare men hans erfarenheter av Charleston skulle komma väl till pass längre fram i livet. Nu kom Lange i amerikanska tullverkets tjänst och under en ovanligt spännande period på tullkryssaren Marion var han med och jagade smugglare på Karibiska sjön. Hösten 1829 mönstrade Lange av i Charleston men insjuknade omedelbart och intogs för "gallfeber", sannolikt gulst, på stadens Marine Hospital. Innan febern totalt omtöcknade honom var han förutseende nog att gömma de 178 dollars han fått i hyra. Pengarna syddes in i sjömansjackan som sedan rullades ihop och stacks under madrassen. "Fem minuter därefter var jag fullkomligen sanslös och svävade under 14 dagar mellan liv och död". Till all lycka stod Charllestons bästa läkarvård honom till buds, vilket "räddade mitt unga liv". Under den långa feberkoman yrade Lange på latin, grekiska och tyska, vilket inte var vanligt och därför väckte läkarnas och sköterskornas intresse. Redan tidigare var Lange ur medicinsk synpunkt "ett mycket intressant subject" och nu förstod man att bakom den enkle matrosen dolde sig en beläst och förfinad karl. Ryktet om "den unge svenske sjömannens sjukdom och lidanden" gick ut över Charleston och snart började frukt, sylt, konfekt och andra godsaker anlända "från stadens mest ansedda familjer".¹³

Efter tillfrisknanden seglade Lange en tid

på Sydkarolinas och Georgias floder. Man lastade ris och bomull och svensken fick inblickar i Söderns plantagesystem med dess negerslaveri. Han hade tidigare konfronterats med det amerikanska slaveriet i Charleston och då inte funnit det särskilt fränstötande jämfört med vad han sett i Västindien och Surinam. Förhållandena på Söderns storgods verkade ändå bättre och Lange fann inga tecken på missbelåtenhet: "tvärtom syntes de [negrerna] mig mycket glada och nöjda och varje kväll sjöngs, dansades och lektes nära nog till midnattstid. Mat och kläder hade de tillräckligt och tusende av Europas arbetarklass har det ej hälften så bra". Dessa positiva intryck till trots höll Lange slaveriet för naturvidrigt.¹⁴

Äventyr i Liverpool och Levanten

Efter ytterligare en resa till Cuba seglade Lange i början av 1830 till Liverpool med bostonbriggen Leda. Under fyra veckor upplevde han Imperiets största hamnstad som höll på att utvecklas till den västeuropeiska emigrantporten mot Amerika och Australien. Det är tunnsått med svenska ögonvittnesskildringar från Liverpools storhetstid och därför är Langes intryck värdefulla. Strax innan göteborgaren anlände med Leda hade lokomotivtävlingen i Rainhill intill Liverpool mellan George Stephenson och John Ericsson avgjorts till den senares nackdel och "Englands första Jernbana från Liverpool till Manchester hade just blivit öppnad". Langes sjömansblick imponerades av vad den såg i världens då livligaste hamnmiljö.

"Hamnen strömmade av alla nationers fartyg, kommande och gående, från och till, alla delar av världen; och det var en syn och ett nöje att ströva omkring dockorna och med en sjömans öga betrakta och bedöma detta brokiga kosmopolitiska liv — greker och ryssar, spanjorer och danskar, italienare och norskar ... vimlade om varandra och där var *liv* under alla former".¹⁵

¹³ Lange, 107–128.

¹⁴ Lange, 128 f.

¹⁵ Lange, 130 f.

Från Liverpool återvände Leda till hennes och Olof Langes hemmahamn Boston där han fick träffa gamla vänner från sin första tid i USA. Efter två veckor mönstrade han på brigantinen Palestina med Malta och Levanten som destination. Denna resa blev den mest lärorika men också obehagligaste Lange varit med om. Han fick se hamnar och länder som han läst om i Tyska skolans latin- och grekböcker, den klassiska världen steg fram ur Medelhavets blånande tidlöshet, men han upplevde också detta havs nyckfullhet. I början på december 1830 genomlades Lange av den hisnande känslan att se Konstantinopel spegla sig i Marmarasjön.

Framför allt innebar seglasten med Palestina och dess brutale kapten oändliga arbetsdagar: "från solens uppgång till sent på kvällen hade folket beständigt att göra med att skura, skrapa och skrubba". Att hålla kopparplåtarna runt kölen skinande blanka var ett både riskabelt och svettdrypande arbete som fyra man utförde från en slup under befäl av andre styrman. "Vi arbetade från kl 6 f. m. till dess det blev alldeles mörkt på kvällen, vattnet var kallt och händerna ledo av kölden och sanden". Man brukade arbeta till middagstid klockan sex om aftonen men fick aldrig sluta förrän befälet sagt till. En kväll segade sig arbetsdagen fram mot åtta på kvällen och mannarna började knorra allt högljuddare. Måttet rågades när styrman bestämde att plåtarna skulle vara färdigskurade innan man fick göra kväll och därpå klättrade ombord för att äta middag. Det hela slutade med handgemäng mellan styrman och norrmannen Peter Holm. För detta disciplinbrott bands Holm vid storvanten där piskrappen haglade över hans rygg. Därpå tvangs manskapet "att hela natten på våra knän skura däckets med sand ... tills morgonen klockan 8 då vi fingo vår frukost och sedan till arbetsdagen utan sömn eller vila". Upplevelsen var inte ovanlig för livet ombord på en amerikansk kofferdiseglare. Enligt Lange var det svårt för sjömännen att göra något åt förtrycket, därtill var splittringen mellan de olika nationaliteterna i skansen för stor. I Smyrna

gick emellertid den oräddade svensken ombord på en amerikansk korvett och framförde klagomål över förhållandena på Palestina. Kaptenen fick en varning men detta resulterade bara i att han erbjöd folket att efter hemkomsten ta upp tvistigheterna inför amerikansk domstol där sällan en officer fälldes för något som manskapet anklagade honom för. På det amerikanska fartyget stötte Lange ihop med John Dahlgren, då en 22-årig kadett. Under inbördeskriget skulle denne svenskättlig bli berömd som amiralen Dahlgren med kanonerna.¹⁶

I mitten av januari 1832 mönstrade Lange av i Boston, varvid Palestinas hårdföre kapten motvilligt måste konstatera att svensken var seg som en fura. Iakttagelsen var inte obefogad för den nu 20-årige sjömannen var "hårdad till både hetta och köld, frisk och modig". Lange kompletterar självporträttet med andra klädsamma penseldrag: "måttlig i mat och dryck och andra njutningar, aldrig drinkare eller spelare och framför allt hela mitt sjömansliv alltid välförsedd med goda och passande kläder såväl för land som för vatten, kanhända till och med en liten sprätt med mina fina blå matrosunderingar". Man kan inte tvivla på äktheten i den livsbejakande attityd som omstrålar självkarakteristiken. Utan tvivel var den Olof Langes största tillgång och den skulle så förbli under de fyra år som återstod av ungdomens häktiska sjömansliv.

Sjömannen går i land

Våren 1836 "slutade mitt liv på saltvattnet". Lange mönstrade, som han trodde slutgiltigt, av och gick i land i "hemstaden" Boston. Han hade visserligen mot slutet gått som styrman men skulle fylla 25 och kände på sig att seglarlivet i längden var osäkert för en man som sannolikt aldrig skulle få råd att föra eget skepp.¹⁷ Efter några läromånader hos sin vän apotekaren Boyden i Boston for Lange i juni

¹⁶ Lange, 132–152.

¹⁷ Lange, 153–155.

1836 till staden Lockport, strax öster om Niagara Falls i staten New York, för att börja som apoteksbiträde. Han hamnade dock i klorna på bedragare och förlorade större delen av sina besparingar. Sådan var den mindre lyckosamma debuten i det yrke som huvudsakligen skulle hålla honom sysselsatt de närmaste åren. Giftermålet nyårsdagen 1837 med 19-åriga Mari Bauer från Baden ställde nya krav och detta riktade för en tid intresset mot det i USA alltid lukrativa advokatyrket. Följden blev att Lange började läsa juridik under Judge Hiram Gardner, men han gav upp när det stod klart att praktiktiden skulle bli mycket lång för en person med hans brist på formell skolunderbyggnad. De insikter han hunnit skaffa sig i juridiken, skulle bli till nytta livet igenom.

Vintern 1837–38 höll den oförvägne mångsysslaren distriktsskola några miles utanför Lockport och i staden gav han kvällskurser i tyska, franska och klassiska språk. På detta sätt levde de unga makarna ganska behagligt på det ännu orörda näset mellan sjöarna Ontario och Erie. Våren 1838 greps emellertid Lange på nytt av "vattenlusten", reste in till den närbelägna insjöhamnen Buffalo och mönstrade som styrman på en skonert. Återfallet till sjön gällde visserligen De stora sjöarna, men här var trafiken med segelfartyg och hjulångare tillräckligt vidlyftig för att hålla en sjöman sysselsatt livet ut. Den nya sjömansperioden varade emellertid endast fram till hösten. I augusti 1838 tog Lange för sista gången i sitt liv hyra på en båt, märkligt nog under en svenskfödd sjökaptens, "briggen Illinois, kapten Bark, vars rätta namn var Björk, fiskarson från Bohusläns skärgård". Härav kom det sig att Lange seglade till Chicago under en landsmans befäl.¹⁸

Som apotekare i Chicago

Tisdagen den 18 september 1838 landsteg Lange i den stad som han sannolikt inte visste mycket om. Det är mycket troligt att han

debarkerade i sällskap med den oidentifierade kapten Björk, som därmed också skulle kunna göra anspråk på titeln "förste svensken i Chicago". Hur som helst tog de två männen snart farväl av varandra. Lange "fick genast employ att iståndsätta ett apotek för doktor E. S. Kimberly under Fremont Hotel, ett tvåvånings trähus beläget vid nordvästra hörnet av Dearborn och Lake streets", dvs. mitt i nutidens "Loop" i centrala Chicago. Han visade som vanligt framfötterna, "var tilltagsen och förständig" och fick snart "det lilla apoteket som likaledes tjänade mig till utbildningsskola i full sväng och gång". Det ligger nära till hands att etikettera apotekare Lange som en bluff. Det enda farmakologiska han hade att falla tillbaka på var några månaders praktik i Boston och Lockport. Men han bläddrade och läste flitigt i farmakopén och Bach's Dispensatory, vilket parat med medfödd noggrannhet och fingerfärdighet, räddade den avmönstrade sjömannen från gravare misstag.

Apotekare Lange behövde inte stå överksam vid sina mortlar och flaskor. Chicago var vid denna tid en ökad feberhåla. Allsköns frossor och farsoter grasserade och över hälften av invånarna låg sjuka hösten 1838. Så var trakten mellan Michigansjön och Chicagofloden ovanligt sumpig och osund i största allmänhet. Nu ryktades det om att epidemierna orsakades av det pågående byggandet av Illinois-Michigankanalen. Man trodde att giftiga sumpgaser frigjordes under grävningsarbetena och att folk blev sjuka bara av att andas in vindarna från kanalbygget. Dr. Kimberly – känd läkare och politiker i det äldsta Chicago – förstod att ännu bättre affärer kunde göras om apoteket kom ut till de sjuka, varför Lange fick lasta en lätt "chuck wagon" med mediciner och ge sig ut till den långsträckt arbetsplatsen. Under fjorton dagar färdades Lange "utmed hela kanalens längd". Han mötte inga landsmän, men i Green Mills stötte han på vad man kan kalla Amerikas norska pilgrimsfäder, dvs. flera av de familjer som 1825 emigrerat med Cleng Peerson från Stavanger och därmed inlett ut-

¹⁸ Lange, 153–157.

vandringen från Norge. Detta "sluppefolk" levde nu förhållandevis väl som jordbrukare i Illinois. Langes expedition vände i Ottawa, varifrån han reste tillbaka till Chicago genom Fox Riverdalen: "Överallt var landet prärie, med här och där en liten skogsdunge och överallt härskade sjukdom, i de flesta fall frossan".¹⁹

Våren 1839 öppnade Lange ett litet apotek med hökerihandel, med andra ord en slags drogstore, i kanalzonen nitton miles utanför Chicago. Kommersen var livlig, men då kunderna handlade på kredit blev inkomsterna högst imaginära. När så kanalbolaget gick i konkurs förlorade Lange sina fordringar på 1 800 dollars och måste avveckla. I denna brydsamma situation kunde han falla tillbaka på de 160 acres land han "claimat" i Lake County, norr om Chicago. Här lät han bygga "ett loghus, köpte oxar, kor, vagnar och plog m. m. och sände min sväger dit" som arrendator. Denne hade anlänt samma vår med hustru och två barn. Livets dittills svåraste motgång drabbade Lange i augusti 1840 när hustrun avled i lungdot. Den nya situationen ledde till att han överlät farmen på svärfadern och flyttade tillbaka till Chicago, där han fick anställning i H. Norton and Company's diversehandel på Water Street. På söndagarna undervisade han ett 30-tal norrmän i engelska. Lektionssalen låg i gamla Fort Dearborn, intill floden vid nutidens Michigan Avenue.²⁰

Unonius' stigfinnare i Wisconsin

I augusti 1841 flyttade Lange till Wisconsins hamnstad Milwaukee "och fann mig även här vara ende svensken". Norska utvandrare var emellertid välkända och tjugo miles väster om Milwaukee låg ett norskt settlement vid Muskogee Lake. På hotell Milwaukee House där han logerade i väntan på en utlovad plats, arbetade flera norska flickor. En

tidig morgon i september knäckade en av dessa på Langes dörr och meddelade att en svensk familj tagit in på hotellet och omedelbart behövde tolk. Detta närmast sensationella meddelande fick Lange att klä sig i hast och skynda ned i matsalen. Här mötte han "Sveriges första lagligen utvandrade barn, Herr Gustaf Unonius med fru och piga, Herr Groth och Doctor Pählman".

Svensk utvandringshistorias mest berömda utvandrargrupp hade lämnat Uppsala den 11 och avseglat från Gävle med skeppet Minnet den 29 maj 1841. Förutom 38-åriga vice häradsskrivaren Unonius och dennes 20-åriga hustru Charlotta Öhrströmer bestod sällskapet av uppsalastudenten Ivar Hagberg, bördig från Gamleby i Kalmar län, kontoristen Carl Groth, född i Husby-Ärlinghundra och Unonius' lettiska hushållerska Christina Södergren. I Gävle anslöt ytterligare en uppsalastudent, nämligen medicofilen Wilhelm Polman. Den 11 september anlände man till New York och fortsatte på tidens vattenburna emigrantstråk via Buffalo och Sjöarna till Milwaukee. Att Lange inte nämner Carl Groth beror på att denne lämnat sällskapet i Detroit.²¹

Trots att det var främlingar som möttes blev "hälsningen å ömse sidor varm och hjärtlig". Langes tjänstvillighet fick stort spelrum under de närmaste dagarna. Utvandrarerna från Uppsala hade ebb i kassan och Wisconsin House var under sådana omständigheter för exklusivt. Lange skaffade dem därför kvarter hos en tysk skomakare: "man köpte en spisel och annat nödvändigt bohag och begynte hushålla på egen hand". Lange tog också männen till landagenten Delafield som på kartan pekade ut lämpliga bopättningsområden för jordbrukare. Skriv-

¹⁹ Lange, 157–161. Langes ankomst till Chicago nämns i Bessie L. Pierce, vol. I, 185.

²⁰ Lange, 161–164.

²¹ Lange, 164 f., Gustaf Unonius, *Minnen från en sjuttonårig vistelse i nordvestra Amerika*, del 1–2. Uppsala 1862, del 1, 93–116, *A Pioneer in Northwest America 1841–1858* edited by Nils W. Olsson, vol. 1–2. Minneapolis 1950–1960, vol. 1, 19 f., 95, N. W. Olsson, *Swedish Passenger Arrivals in New York 1820–1850*. Stockholm 1967, 38 f. Utdrag ur Upsala Landskanslis förteckning öfver till utrikes orter utfärdade pass 1841.

bordsfolket från lärdomsstaden hade nämligen fattat det romantiska beslutet att återvända till naturen och bryta land i vildmarkens hjärta. Med kartorna i ränslan begav sig Unonius och Groth med Lange som stigfinnare "en vacker morgon iväg till fots att finna en lämplig plats för ett Svenskt nybygge". Man följde "gamla postvägen" mot nordväst och på kvällen hade man nått fram till engelsmannen Edward Pearmain's ställe vid nutidens Delafield där de fick övernatta. Med värdens son som vägvisare tog sig svenskarna följande dag fram till målet. Vandringens sista bit ledde genom kuperad skogsmark kring dalgångar där jorden såg mycket lovande ut. Så öppnade sig urskogen för "den täckaste lilla insjö [som] låg framför våra ögon glänsande i solskenet". Sökarna av land stannade upp "liksom förvånade vid första åsynen av Pine Lake och Unonius, poet och svärmare, utropade: "här skall Nya Uppsala stå". Den av Lange mer än fyrtio år senare nedtecknade scenen har fångat en hel del av den rousseauanska vildmarksromantiken. Den boksynte Unonius' hänförelse inför tallsjön i urskogen ger en tidstypisk bild av den kulturtrötta människans idealisering av vildmarken. Under alla förhållanden är detta Langes version av hur det gick till när "den svenska emigrationens fader" grundade det första svenska nybygget i Mellanvästern.²²

Denna gång rinner Langes berättelse parallellt med en annan berättande källa, nämligen Gustaf Unonius' berömda *Minnen* som publicerades i Uppsala 1862, då Unonius återvänt till hemlandet. Om mötet med Lange skriver Unonius: "Om någonsin ett möte med en landsman var oss kärt, så var det nu, då vi så väl behövde råd och anvisningar". Lange var så amerikaniserad att han uppfattades som yankee och var "fullkomligt hemmastadd icke blott i landets språk, utan även dess ställningar och förhållanden. Han hade ej på flera år träffat några landsmän, och vårt möte med varandra var lika hjärtligt å ömse sidor". Unonius ger en roande skild-

ring av uppståndelsen kring de exotiska svenska gästerna på Milwaukee House och Langes bemödande att "efter eget behag" besvara alla frågor kring de icke-engelsktalande främlingarna. Unonius bekräftar att Lange hjälpte honom till ett par rum hos en tysk och att han följde med till "Land Officen", varpå man torsdagen den 7 oktober startade expeditionen till Pine Lake.

Efter övernattning hos Pearmain anlände man enligt Unonius nästa dags afton till Pine Lake som inspirerar honom till en glödande beskrivning – åter framstår Unonius' *Minnen* som vår litteraturs mest lysande amerikaskildring. Langes och Unonius' anteckningar från den korta men händelsemättade tid då deras vindlande livsstigar möttes stämmer alltså överens i stort.²³ Enligt Unonius anlände vännen Polman senare till nybygget för att hjälpa till med "uppbyggandet av ett logghus". Däremot har han ingenting att tillägga om Lange förutom att han "på återvägen till Milwaukee [gav oss] ett collegium privatissimum i oxdrivande". Det sistnämnda divergerar från Langes memoarer, där han säger sig ha arbetat i skogen tillsammans med Polman under vintern 1841–42. De ovana timmerhuggarna "klyvde rails eller gärdslestänger åt Herr Delafield på hans land för två dollars per 100 rails och förde ett trevligt ungarliv". Till in i mars varade Langes och Polmans försök att finna ut "vad kraft det var i yxskafet och villiga Svenska armar".²⁴

Åter i Chicago och Milwaukee

Våren och sommaren 1842 finner vi åter Lange i Chicago, där han är föreståndare för ett apotek som stadsläkaren och den demokratiska politikern W. B. Egan just startat. Det märkligaste som hände under denna korta chicanovistelse var att "svensken nr 2" anlände i maj: Johan Julius Oscar Wadman, född på Gotland 1818 och före utvandringen bosatt i Kalmar, där fadern var officer på regementet. Den nye chicanosvensken var

²² Lange, 166 f.

²³ Unonius, 113–116, 118, 154–160.

²⁴ Unonius, 164 f., Lange, 168 f., 262 ff.

brorson till skalden Johan Anders Wadman och kan inrangeras bland de många borgerliga männen i vår tidigaste emigrationsepok. Lange skildrar honom som en "stark, vacker och välbildad yngling". Pojken Wadman hade praktiserat som affärsbiträde hemma i Kalmar och var ovan vid strängare kroppsarbete. Lange misslyckades i försöken att skaffa honom arbete i butik. Så en dag råkade Wadman nämna att han som barn fått en svarvstol som leksak. "Detta var en vink", skriver Lange, "jag fick genast plats för honom hos en tysk möbelsnickare Petard". Den finurlige Lange gjorde ett lyckokast och Wadman blev en uppskattad finsnickare som snart fick "en mer lönande plats hos en annan möbelsnickare Mr. Weir". Detta är vad vi vet om ynglingen Wadman i Chicago. Varken adresskalendrar eller andra penetrerade källor har någonting att meddela om "andre svensken i Chicago". Mycket talar för att han snart lämnade staden för att gå okända öden till mötes.²⁵

Missbelåten med apotekare Egan i Chicago reste Lange i augusti tillbaka till Milwaukee för att ge sig i kast med järnmanufakturhandeln. Efter ett mellanspel hos den "upplåste girigboken" James Kneeland fick nämligen Lange den 17 september 1842 plats i Milwaukee's första affär som var inrymd i ett tegelhus. Det var en typisk diversehandel med järnvaror som bas. Lange blev firma N. S. Donaldson trogen fram till hösten 1845, då han gick över till järnhandlare L. J. Farwell. Här stannade han till mars 1851, då Farwell avvecklade och flyttade till Madison för att bli guvernör. Från 1851 arbetade Lange för John D. Rathbone and Corning, som drev ett av landets stora spisguterier i Albany, New York. Mitt i järnhandlarkarriären gifte han sig den 23 april 1843 med 19-åriga irländskan Catherine O'Brien.²⁶

Åter gick saker och ting Lange väl i händer och han blev omtalad som Milwaukee's bästa försäljare: "Min språkkunnighet vållade, att jag kunde betjäna alla folk på eget tungomål,

jag handlade redligt och ärligt med alla, och vet med bestämdhet att jag aldrig bedragit en kund på ett enda cent". Vanan att aldrig låta pruta med sig gjorde Lange omtalad "över stad och land som the one price clerk". Trots att han inträtt som grön novis i järnhandelsbranschen blev han snart "med sin flit och lätta fattningsgåva fullkomligt mästare i denna handelsgren". Kunderna vanns med rakryggad hederlighet och svensken sålde flera tusen spisar och kaminer till nybyggarna.

Det är tydligt att Lange inte sparar på färgerna när han beskriver sin karriär som affärsbiträde i Milwaukee. Vad som är verklighet och dikt kan naturligtvis inte avgöras, men det är svårt att göra sig fri från misstanken att någon skröna då och då inplanterats i memoarerna. Självaste von Münchhausen borde ha känt viss aktning för berättelsen om hur Lange förväxlades med sin forne arbetsgivare och därmed blev anledning till att denne valdes till guvernör. Enligt Lange hade valet av L. J. Farwell väckt allmän förvåning. Hur kunde en "whig" bli guvenör i det starkt demokratiska Wisconsin? Förklaringen var att väljarna och särskilt de talrika tyskarna, förväxlat Lange och Farwell. Varhelst svensken reste hösten 1852 fick han höra: "Oh, Governor Farwell, I voted for you!" Väljarna hade helt enkelt trott att de stödde Milwaukee's populära "one price clerk" när de röstade på Farwell och då var det lätt att överge demokratiska partiet. Tydligen kände den nyvalde guvernören tacksamhet för den honom behagliga förväxlingen, för upprepade gånger erbjöd han Lange posten som Wisconsin's statliga immigrantagent i New York. Farwell genomdrev till och med en författningsändring för Langes skull, "men som Lange aldrig sökt eller haft något ämbete ville han ej ha det nu" och motstod därför alla övertalningsförsök. Om Lange varit mindre blygsam skulle han ha blivit en föregångare till den berömde emigrantagenten Hans Mattson som 1868 blev Minnesotas statliga invandrarent.²⁷

²⁵ Lange, 169 f., Beijbom, 39, Pierce, vol I, IX.

²⁶ Lange, 171 f.

²⁷ Lange 173–177, 183–187.

Som "drummer" och egen företagare

I mars 1852 färdades Lange med diligens till Albany för att bli "drummer" eller handelsresande för Rathbone and Corning. Han var 40 fyllda, hade hustru och tre barn och blev därför intresserad när han förspeglades stora inkomster och framtida delägarskap i företaget. Det stora spisgjuteriet blev emellertid en besvikelse. Lange hamnade i lagret som "shipping clerk" och fick endast på vintrarna resa omkring som handelsresande i Michigan, Wisconsin, Illinois och Minnesota. Besvikelsen svaldes till våren 1854, då en kusin till Rathbone blev delägare — som Lange fattade det — över hans huvud. Han sade då upp sig och blev istället kompanjon med en arbetskamrat i järnhandeln Kimball and Lange i Charleston. Resan dit senhösten 1854 avbröts under tre veckor i Savannah, Georgia, där Lange försökte hjälpa en kollega att reda upp en järnaffär som drabbats av en cyklon. Eftersom koleran grasserade välsignade han beslutet att låta familjen stanna i Albany. Företaget i Charleston visade sig vara en felsatsning som Lange tillskrev sin lättrogenhet. Kompanjonen var oduglig och gula febern härjade i staden. När så ett av barnen dog i mässling beslöt sig Lange för att dra sig ur firman och återvända till Wisconsin. Avvecklingen kostade honom stora summor och han tvingas pantsätta den gård på 160 acres han köpt i Wisconsin.²⁸

Efter ett mellanspel som passageraragent för Chicago and Northwestern Railway i Wattertown, Wisconsin, reste Lange i mars 1856 till New York för att börja som "drummer" hos järnvarufirman Potter och Macfarland med 1 800 dollars i årslön. I augusti samma år finner vi den orolige mannen tillbaka hos familjen i Wisconsin, denna gång för att köpa en tredjedel av ett spisgjuteri i Kenosha. Efter en del ekonomiska misshälligheter flyttade Lange i november 1860 för gott till Chicago, där hans företag reorganiserades under namnet Lange, Brown and Company med lokaler i hörnet av Kingsbury och Michigan

streets. Slitningar med kompanjonerna och vacklande hälsa ledde till att Lange sålde sin andel hösten 1863, enligt vad han skriver med stora förluster.²⁹

Fredrika Bremers värd

Det förvånar att kalenderbitaren Lange i minnesanteckningarna förbigår en så berömd person som Fredrika Bremer. Lange var nämligen författarinnans värd och guide under hennes besök i Milwaukee i september 1850. Bremer glömde emellertid inte Lange. Liksom Unonius var han tydligen tillräckligt betydelsefull för att bevärdigas en skildring i *Hemmen i Den Nya Verlden*. I övrigt är det inte många svenska emigranter som skymtar i det salongernas persongalleri Bremer rullar upp. Så här skriver Fredrika Bremer om Lange: "I Milwaukee möttes jag av herr Lange, en svensk, bosatt därstädes såsom handlande, vilken hade bjudit mig till sig och nu förde mig till sitt hem, där hans hustru, en liten godsint Irländska, tog emot mig". Fredrika sögs tämligen omgående upp i societetslivet och fick "agera lejoninna för en oupphörlig ström av besökande herrar och damer". Milwaukee gjorde ett bättre intryck än Chicago, särskilt gällde detta tegelhusen "som har en mild ljusgul färg ... [och] ger åt staden ett mycket glatt utseende, såsom lyste alltid solen där" och hon flyttar omgående titeln "insjöarnas drottning" från Chicago till Milwaukee. Den 29 september ledsagade Lange Bremer till nybygget vid Pine Lake som hon tecknar med förälskade penseldrag. Dock förses den romantiska bilden med en varnande sensmoral till utvandringssugna läsare. Vid landsvägen mellan Milwaukee och Madison lämnade Lange sin världsberömda landsmaninna som nu "skulle invänta diligensen på vägen till Madison. Lange skulle återvända till Milwaukee".³⁰

²⁹ Lange, 199–207, Ernst W. Olson, vol. I, 183.

³⁰ Fredrika Bremer, *Hemmen i Den Nya Verlden*, del 1–2. Stockholm 1853–1854, del 2, 249–266.

²⁸ Lange, 178–183, 187–198.

Chicago: Rush Street Bridge sedd från State Street, 1860-talet.

I Chicagos Swede Town

När fabrikör Lange för gott återvände till Chicago var han inte längre ensam svensk i Illinoismetropolen. Man kan knappast påstå att Lange i september 1838 inlett den svenska invandringen till Chicago. Därtill är han ett för isolerat fall i migrationshistorien. Inte heller Johan Wadman, affärsmännen Carl Magnus Flack, Nils Fredrik Åström, Jonas Svedberg eller de andra lätträknade borgerliga svenska emigranterna som anlände till Chicago under förra delen av 1840-talet, kan ses som länkar i en fortlöpande kedja. Det är först med bonden Anders Larsson och hans tjugosex följeslagare från jordbrukets och läseriets Mellansverige som man kan tala om ingressen till en kontinuerlig och ständigt stegrad svensk invandrarsström. Anders Larsson och hans grupp kan också sägas ha grundlagt Swede Town när de i oktober 1846 bröt med profeten Erik Jansson och stannade i

Chicago istället för att avsluta resan i Bishop Hill.

Enligt de federala folkräkningsmanuskripten var en på hundra av Chicagos 109 000 själar svenskar strax innan Lange återkom till staden. Den ungkarlspräglade pionjärinvandringen höll på att bli historia. I allt större utsträckning anlände svenskarna i familjecentrerade grupper och enligt 1860 års census fanns fler kvinnor än män i kolonin. Det område norr om Chicagofloden som var känt som Swede Town, härbärgerade 620 av de 1 070 svenskarna. Det var en typisk arbetarstadsdel på promenadavstånd från industrierna runt floden. Svenskstadens invånare hade i stigande grad börjat investera i egna hem. Tomterna var billiga och husen snickrades ihop med egna händer. Sidogatorna runt pulsådern Chicago Avenue, också kallad Svenska bondegatan, ingav ett idylliskt småstadsintryck med sina små trähus och träd-

gårdstäppor. I gemenskapens centrum låg kyrkor, klubbar, pensionat och näringsställen. Runtom hade affärsmän, hantverkare och fabrikörer slagit upp sina förrättningar, där arbetarna var svenska liksom en stor del av kundkretsen. Från denna tid var det möjligt för svensken att leva, arbeta och dö i hemmiljö mitt i den framväxande världsstaten.³¹

Till denna lantliga men dynamiska enklav mitt i Amerikas mest utpräglade ”smältdegel” anlände alltså kapten Lange med familj. Han blev en av de entreprenörer som, får man antaga, kom med nya sysselsättningstillfällen till sina landsmän. Att den person som omgavs av nimbusen att vara stadens förste svensk, skulle inta en prominent ställning är ganska givet, särskilt om man betänker Langes oförmåga till blygsamhet. En stor del av de 4 500 dollars som blev nettot från det försålda giuteriet, investerades i några tomter vid Irving Park långt från stadscentrum. På den ena byggdes det hus som familjen allt framgent skulle bebo. Från 1863 och fram till sin död arbetade Lange, möjligen med avbrott för sina sverigevistelser, som liv- och brandförsäkringsagent.

Till Göteborg och Stockholmsutställningen

Flyttningen till Chicago resulterade i att Langes livsföring blev betydligt mindre flackande, vilket dock inte innebar att han förvandlades till stugsittare. Det lugnare livstempot förklarades dels av att han nu passerat 50-strecket, dels av den vacklande hälsan. Bekymren med företaget torde ha varit huvudorsaken till en svårartad magkatarr med ständiga kräkningar: ”allting kom opp igen förutom något kaffe och skorpor”, och kroppen avtynade tills ”jag var bara skinn och ben”. Enligt läkarna var ett rejält miljöombyte enda återstående chansen och det gav Lange en förevändning att äntligen förverkliga drömmen om ett besök i hembygden. I juni 1866 anlände han därför till Göteborg,

”en främling i min födelsestad”. Det hade varit dåligt med kontakterna mellan Lange och familjen och på sex år hade han inte hört någonting hemifrån, breven till den äldre brodern Wilhelm hade inte besvarats. Därför blev Lange mycket förbittrad när han fick veta att den älskade modern var död sedan två år. Trots att hon uppnått 92 var Lange ”nedslagen som av en åskvigg”. Mötet med den försumlige brodern som var landsfiskal i Bökenäs utanför Uddevalla, förlöpte dock väl och bröderna besökte tillsammans moderns grav.³²

1866 var Stockholmsutställningens år och i juli for Lange med ångaren Vadstena på Göta kanal till huvudstaden. Resan gäller inte så mycket utställningen som stockholmsläkaren på modet professor Pehr Henrik Malmsten. Efter en kort undersökning förklarar denne att Lange visst inte är obotligt sjuk utan bör kunna bli frisk på normal diet — kaffet och hemlängtan har drivit fram katarren. Lange ordinerar att omgående gå till ”Davidssons Paviljong och [dricka] fyra glas varmt Carls-pader-Mühlenbrunnsvatten”, sedan promenera och slutligen äta en god biffstek. Hästkuren lyckades och magen uppförde sig normalt livet ut. Den välsignade doktorn hade varit värd ett bättre slut — han blev enligt Lange vansinnig längre fram i livet.³³

Med livsmodet tillbaka började Lange ge konversationskurser i engelska. Genom en tillfällighet blev han samtidigt etablerad på Stockholmsutställningen. Med detta förhöll det sig så att Lange råkade stöta ihop med en snickare Rehnberg, som han långt tidigare lärt känna i New York. Rehnberg var mycket uppbragt över svårigheten att utställa den ”självgående gunga” han konstruerat. Nu ville han ge upp allt och resa tillbaka till Amerika. Lange erbjöd sig då att köpa patentet och två gungor för en symbolisk summa. Därefter gick han upp till utställningskommisarien. Under visiten drog sig Lange till minnes att

³² Lange, 207–224.

³³ Lange 225–229, *Svenska män och kvinnor. Stockholm 1942–1955*, del 5, 214 f.

³¹ Beijbom, 39–51, 70, 110, 119.

han på 1830-talet i New York lärt känna kommissariens sjöfarande och, naturligtvis, mycket sympatiske farbror, vilket rev alla broar så att Lange mot gällande regler fick tillstånd att montera upp "sina" gungor i en lekpark på utställningen. Följden blev att han på kort tid sålde ett hundratal gungor med 1 000 riksdaler i förtjänst. "Kung, Kronprins, Riddare, Grosshandlare och vardagsfolk" blev förtjusta och Lange blev smått berömd i Stockholm. Lika uppmuntrande blev resultatet när han i samband med hemresan följande år sålde litografier och demonstrerade den finurliga leksaken på världsutställningen i Paris.³⁴

Någon gång efter flyttningen till Chicago hade Lange gått med i stadens kotteri för frisinnaade svenskar. En man som Lange gjorde sig bra i den 1857 grundade Svea Sociéteeten. Han avancerade till ordförande och inför sverigeresan fick han uppdraget att samla in böcker till klubbiblioteket. Detta gav en utmärkt förevändning att besöka en lång rad framstående män i Stockholm. Ett av dessa besök gällde Aftonbladets chefredaktör August Sohlman som införde ett upprop om biblioteket i tidningen. Den blivande kungen Oscar konverserade på engelska med den intressante utlandssvensken och skänkte därpå två av sina egna böcker. Också Carl XV donerade böcker. Hjärtligt bemött blev han också av statsråden De Geer, Manderström, Carlson och von Platen. Langes sedvanliga flit resulterade i att han i juli 1867 lät skeppa över ca 500 böcker som jämte musikalier och konstportföljer kunde värderas till minst 2 000 riksdaler. Därmed blev det bibliotek till vilket Gustaf Unonius en gång lagt grunden och som den legendariske chicagopionjären Anders Larsson under många år vårdat som bibliotekarie, Amerikas sannolikt största svenska boksamling på ca 1 000 volymer. Men *sic transit gloria mundi*: "Efter alla mina besvär och mödor, slök den stora branden av October 9de 1871 hela Biblioteket och allt annat som Svea ägde".

Den årslånga sverigevistelsen och det ljuva livet i utställningsyrans Stockholm avslutades i augusti 1867 då Olof Lange reste till Paris via Göteborg, Hamburg och Köln. Under nästan tre månader upplevde han Parisutställningen, varpå han fortsatte till New York över Southampton. "Några dagar före jul anlände jag helbrädda och stark, en ny människa till fysik, till mitt hem i Chicago, välkomnad av hustru, barn och vänner". Sällskapet Svea betygade sin tacksamhet över bokförvärvet genom att anordna en hyllningsfest och dekorera Lange med sitt vapen, en förgylld nål med tre kronor i blått på framsidan och på baksidan inskriptionen "Enkel tacksamhetsåtgärd från Svea Sociéte till Capten O G Lange". Denna utmärkelse bar Lange livet ut på sin väst.³⁵

Som "runnare" i Chicago och Göteborg

Lange återkom till en svenskkoloni i stark expansion. Inbördeskriget var slut och därmed hade det största hindret för fortsatt europeisk massinvandring avlägsnats. Just 1865 började den kyrkliga tidningen Hemlandet mer ingående uppmärksamma invandringen från Sverige till Chicago. Den följande år grundade Svenska Amerikanaren, som var frisinnaad och religiöst neutral, följde med i intresset för invandringsfrågan. Denna utvecklade sig till ett påtagligt samhällsproblem under den svenska nödarsemigrationen 1868–71, en period då de fränstötande migrationskrafterna i Sverige, "the push", sammanföll med de attraherande i det starkt expanderande USA, "the pull". Av pressens fortlöpande invandraruppgifter får vi t.ex. veta att 1 100 svenskar ankom till Chicago under en majvecka 1868, att 300 svenskar och norrmän den 31 maj anlände på Michigan Central Railroad och att 450 nästa dag kom med tåg på Michigan Southern. Totalt skall mer än 24 000 svenskar ha anlant till Chicago under det "svåra" året 1868 och 32 000 under det ändå intensivare ut-

³⁴ Lange, 230–239.

³⁵ E. W. Olson, 183 f., 888 ff., Lange 239–245.

vandringsåret 1869. Endast en mindre del av emigranterna stannade i Chicago medan flertalet strömmade vidare till homesteadregionen i Minnesota och andra stater. De som sögs upp av Chicagos väldiga arbetsmarknad var emellertid tillräckligt många — Swede Towns numerär fyrdubblades mellan 1868 och 1871 — för att oroa de svenska organisationerna. Den allmänna känslan av att något måste göras för att hjälpa de ofta svårt utblottade nöddarsemigranterna väckte anklag hos kyrkorna. Emigranthjälp hade alltid stått i centrum för de svenska församlingarna och varit en ingrediens i medlemsrekryteringen. Gustaf Unonius, som flyttat till Chicago 1849, och smålänningen Erland Carlsson, anländ 1853, framstår som prototyper för Swede Towns många socialt verksamma präster. Ett provisoriskt emigranthärbärge i Immanuelskyrkans skolhus blev grunden för den ekumeniska och skandinaviska emigrant-skyddsförening som bildades vid midsommartid 1866. Enligt modell från den tyska hjälporganisationen placerade The Scandinavian Emigrant Aid Society ett ombud med polisär befogenhet vid järnvägsstationerna. Det var ingen mindre än den både före och efter chicagosejouren i Göteborg verksamme emigrantagenten Frederick Nelson, bördig från utvandrarsöcknen Bjurtjärn i Karlskoga bergslag. Från sin första månad som kyrklig agent i Chicago rapporterade Nelson att han bistått 1 390 svenskar och 600 norrmän.

I juni 1867 kände sig sällskapen Svea och Dana, dvs svenskarnas och danskarnas tongivande sällskapsföreningar, uppfordrade till en insats för nödställda invandrare. En tunnbindarverkstad vid korsningen av Ohio och Franklin streets i Nordsidans svenskdistrikt byggdes om till härbärge och sveamedlemmen Sven Trägårdh utsågs till föreståndare medan doktor M. Carleman åtog sig läkarsvården. Under första veckan i augusti 1867 inkvarterades här 400 svenskar. Följande vårvinter lämnade Svea samarbetet med danskarna och startade ett eget emigranthem med agenten Eric Stone som ombud vid tågen. Bakom den nya hjälporganisationen

stod en kommitté med bl. a. Olof Lange. Att de flesta inklusive Lange hade kommersiella intressen bland stadens många emigrantagenturer förtar något av den humanitära lusten kring projektet. Den våren 1867 grundade Svenska Fruntimmersföreningen, ett slags Sveas Inner Wheel, drog in pengar till emigranthärbärgat med syjuntor och soaréer. Lange påstår sig ha varit drivande kraft bakom de 3 000 dollars som insamlades till det nya "Emigranthus" som i juli 1868 uppfördes vid Illinois Street.³⁶

Då föreningen Svea misslyckades i försöken att organisera en ekonomisk stödorganisation till emigranthuset bildades det fristående AB Svenska Emigrantföreningen som också uppträdde under namnet Svenska Skyddsföreningen i Chicago. Enligt det cirkulär som trycktes i Chicago och Göteborg (1869), erbjöd huvudkontoret på 14 North Clark Street i Chicago emigranten service "till lands väljande och köpande". Dessutom fanns tillgång till arbetsförmedling. I New York var en agent kontrakterad för att hjälpa utvandrarerna till rätta i Castle Garden. Medan "runnaren" Alec E. Johnson blev föreståndare för chicagokontoret åtog sig Lange att tillsammans med sjökaptenen och emigrantagenten Martin Olsson bli företagets ombud i Göteborg. Svenska Emigrantföreningen försökte alltså få kontroll över sina kunder från Sillgatan i Göteborg till Swede Town i Chicago, där Sveas emigranthus i broschyrerna framställdes som en välkomnande hamn. Samarbetet med Svea pågick till juni 1869, då den Svea närliggande tidningen Svenska Amerikanaren började utmåla Svenska Emigrantföreningen som en humbug. Sveas emigranthem hade full beläggning under 1869 men utnyttjades allt mindre under följande år tills det såldes hösten 1871. Ungefär samtidigt avvecklades kyrkornas emigranthärbärge. Behovet av emigranthjälp hade trots stadsbranden minskat i Chicago.

³⁶ Beijbom, 112 f., 302–305, Gösta Lext, *Studier rörande svensk emigration till Nordamerika 1850–1880*. Göteborg 1977, 97–103, 307–309, Lange, 249.

Lange återvände alltså till Göteborg, denna gång för att driva ett transatlantiskt företag. Kontrakt upprättades med Anchor Line och National Line som skulle ge provision för de utvandrare Lange och Martin Olsson tecknade kontrakt med. I början av 1869 ansökte de två agenterna gemensamt om länsstyrelsens auktorisation. Lange fullföljde emellertid inte sin ansökan utan backade ur och återvände till Chicago. Den viktigaste förklaringen till detta var 1869 års emigrantagentförfattning som krävde borgen hos länsstyrelsen på 60 000 riksdaler. Dessutom antyds en moralisk anledning i minnesanteckningarna, nämligen Martin Olssons ljusskygga affärsmetoder: ”där fanns ej ett ärligt hår på hans huvud”.

Under sverigevistelsen höll Lange enligt sin vedersakare Isidor Kjellberg ett föredrag i Göteborgs arbetarförening, där han inte bara ventilerade sina sympatier för de i inbördeskriget slagna sydstaterna utan också beskrev Amerikas fördelar som invandrarland, förutsatt att emigranterna anförtrorde sig åt Svenska Emigrantföreningen i Chicago. Kjellberg förlöjligar Langes ”svängunga” där han ömsom låter USA vara nära undergången genom förtrycket av Södern, ömsom rekommenderar det som invandrarland. I samma infamt nedgörande artikel beskylls Lange för att ha haft intima kontakter med de ökända chicagorunnarna Johan A. Fogelberg och kapten Herman A. Bürger: ”Hans vägar har varit deras vägar och hans tankar deras tankar”. Förgäves hade Lange uppträtt till Fogelbergs och Bürgers försvar vid ett antirunnarmöte som Justitia gått i bräsch för. Det enda tack han fått för detta ädelmod var att korsfästas och bli utskälld av hundarna, skriver Kjellberg och illustrerar artikeln med Marcus Thomas’ karikatyr av den korsfäste Lange.

Mellanspelet som emigrantagent på Sillgatan och slitningarna med den lurige kollegan

Marcus Thomas' karikatyr av Olof Lange i Justitia.

bör ha fördyrat Langes sverigebesök under nödåren 1868–69. Som den glade sällskapsbroder han alltid var, sköt han emellertid när så behövdes åt sidan tankarna på ”den störste skurk och illmarigaste människan jag ännu funnit” för att odla umgängesliv med välbeställda vänner i och kring barnomsstaden. Den gamla chicagosvensken sågs ofta hos Melins på Olivedal, vinhandlare Boijes på Kullen eller barndomsvännen Oscar Ekman på Stora Torp: ”Jag trivdes i mitt fädernesland och hade aldrig återvänt till Amerika om jag ej där haft min familje – vännerna i Sverige glömmas aldrig av mig”, sammanfattar den gamle svenskamerikanen. På dagen 45 år efter den första avresan från Göteborg lämnade Lange för alltid födelsestaden och fäderneslandet. ”Som gråskäggad, om just ej gråhårig gubbe, men med fullkomlig hälsa” steg han den 26 juli 1869 ombord på Wilsonlinjens postångare för att resa den vanliga emigrantleden Hull–Liverpool–New York. I mitten av augusti var Lange lyckligen återbördad till Chicago.³⁷

³⁷ Lext, 110 f., Beijbom, 304 f., Lange, 250–253, Justitia, 29 april och 13 maj 1871, artikelserie ”Utmärkta samtida”.

³⁸ Lange, 253–261, Justitia 29 april och 13 maj 1871, under rubriken ”Utmärkta samtida”.

Politikern Lange

Trots misslyckandet som emigrantagent och rabaldret från AB Svenska Emigrantföreningen och dess påstådda samröre med svartlistade runnare återtog kapten Lange sin ställning som nestorn i Amerikas ledande svenskkoloni. Det decorum som lämpligen borde omgärda en sådan person stärktes i Langes fall av anseendet av att vara gubbe mot strömmen i både religion och politik. Eller som Jacob Bonggren formulerade det i sin dödsruna i Svenska Amerikanaren: "Lange var en originell man med prononcierade åsikter, vilka han aldrig tvekade att uttala och förfäkta, även då de icke voro populära". Giftermålet med en irländska innebar automatiskt sympatier för katolicismen. För husfridens skull tycks Lange ibland ha följt hustrun till mässan och enligt Svenska Amerikanarens dödsruna "upprätthöll" han katolicismen genom äktenskapet med Catherine O'Brien. Detta hindrade honom emellertid inte från att gälla som svenskkolonins ledande fritänkare, ofta på barrikaderna i ställningskriget mellan "läsare" och "gudlösa". Ingiftet i en irländsk och därmed katolskt och demokratiskt sinnad familj förklarar en del av Langes politiska ställningstagande. De demokratiska sympatierna torde emellertid ha grundlagts i samband med ungdomens vistelse i Södern och inte minst under åren i Milwaukee, då han flitigt umgicks med stadens många demokratiska tyskar. Langes sympatier för Södern och förståelse för slavsystemet var en vagel i ögat på Lincolns anhängare bland Chicagos svenskar, dvs. nio på tio svenskamerikaner.

När namnet Lange första gången dyker upp i politiskt sammanhang är det som grundare och ordförande för en skandinavisk demokratisk klubb och utgivare av en skandinavisk flygskrift till demokratiska partiets, Söderns och slaverisystemets försvar. Tidpunkten är mars 1863, dvs. mitt under brinnande inbördeskrig då svenskarnas uppslutning för Lincoln och republikanerna hade religiösa övertoner och då avskyn för demokraterna ledde till slagsmål med "irländska koppar-

huvuden". Mycket riktigt varnade också den lutherska och republikanska tidningen Hemlandet för The Scandinavian Democratic Club som skulle ha agiterat mot Lincolns värvningslagar. Svante Cronsioe som 1858 grundat tidningen Den Svenske Republikanen i Norra America, tog hösten 1863 initiativ till Svea Garde, där ett fyrtiotal svenskar ställde upp för republikanerna och "vårt adopterade fosterland". Onekligen bör det ha krävts en hel del mod att i denna situation föra demokraternas banér bland landsmännen! Att känslorna inte ens svalnat 1871 omvitnas av Isidor Kjellbergs langekarikatyr i skandaltidningen Justitia, där Lange beskrivs som Lincolnmördaren Boths själsfrände och "en slaveriets tappraste förfäktare". Musten gick också snart ur Skandinaviska Demokratiska Klubben i Chicago.

Inför 1868 års presidentval bildade Lange åter en skandinavisk demokratisk klubb och vid ett möte på Chicagos västsida uttalade han åsikten att skandinaverna blivit republikaner genom att de förknippade protestantismen med republikanerna och katolicismen med demokraterna, vilket inget annat var än religiösa fördomar. Denna analys förefaller riktig för oss som har facit i handen. Langes arbete för demokraterna rann också denna gång ut i sanden. Sympatierna för Södern och demokratiska partiet kom honom att framstå som en politisk Gossen Ruda. Om man på Sociéteten Sveas otaliga sexor ville se hur en inpiskad demokrat såg ut var det bara att vända sig mot honnörsbordet, där den måttligt drickande och filosofiskt cigarrökande "förste svensken" brukade sitta. Sannolikt tog man härvid Langes udda partisympatier som någonting pikant att le i mjugg åt.³⁹

Att också andra bemärkta chicanosvenskar kunde engagera sig för demokraterna märktes tydligt i 1872 års presidentvalskampanj. I svenskläget var det givet att Lincolns arvta-

³⁹ Beijbom, 289, 317, Svenska Amerikanaren, 11 maj och 23 september 1868, 11 juli 1893. Lange beskriver sig själv som fritänkare i minnesanteckningarna, 233, Justitia, 29 april och 13 maj 1871 ("Utmärkta samtida").

gare nordstatsgeneralen Ulysses S. Grant skulle bli omvald till president. Kring den politiskt ombytliga redaktören Carl Fredrik Peterson och hans liberala tidning *Nya Verlden* samt föreningen Sveas upphovsman konsultn Charles Sundell fylkades emellertid nu sympatisörer för den demokratiska utmanaren Horace Greeley. Petersons och Sundells ställningstagande för "demagoger och f. d. rebeller" hudflängdes av redaktör P. A. Sundelius i *Svenska Amerikanaren*. Han insinuerade att den demokratiska utbrytningen hade tarvliga motiv, så hade Charles Sundell t. ex. sålt sig till demokraterna i hopp om att väljas till älderman, dvs. ordförande i ett stadsdistrikt. Peterson i *Nya Verlden* svarade med personangrepp på Sundelius. Längst i pennfäktandet gick kapten Eric Johnson, son till profeten i Bishop Hill och ivrig demokrat. Kontentan av hans budskap var att republikanska partiet var moget för yxan. Ett sådant påstående skorrade blasfemiskt i svenskamerikanernas öron.⁴⁰

Bakgrunden till Olof Langes politiska avfall hösten 1872 var alltså milt sagt kokande. När en svensk Grant-Wilson-klubb bildades vid ett massmöte besteg Lange talarstolen och gjorde offentligt avkall på sina förbindelser med demokraterna. Talet fick ett ovationsartat mottagande och avfällingen valdes omgående in i exekutivkommittén. Under tre veckor reste han sedan omkring som valtalare bland landsmännen i Illinois. Enligt egna rapporter till *Svenska Amerikanaren* höll Lange "långa och lärrika" politiska tal till stora samlingar av landsmän i Geneseo, Moline, Galva, Bishop Hill, Andover, Woodhull, Galesburg och Knoxville, alla svenskbygder från pionjärtiden. I Geneseo skall Lange ha talat till 5 000 och i järnvägsnuten Galesburg, författaren Carl Sandburgs födelsestad, till 4 000 personer. En särskild triumf blev entusiasmen i greeleyiten kapten Johnsons hemstad Galva, där det enligt *Svenska Amerikanaren* var klart att profetens son var "ausgespielt". Samtidigt med Langes valar-

bete i nordvästra Illinois turnerade hans intellektuella motpol, Hemlandet-redaktören Johan Enander bland landsmännen "i öster". Lange tycks ha tagit rollen som Horace Greeleys fiende nr 1 bland svenskamerikanerna på blodigt allvar och det generade honom tydligen föga att medkombattanten Enander kom från "det lutherska läsarlägret". Vid flera republikanska möten i Chicago uppträdde därför fritänkaren sida vid sida med Augustanasynodens ledande lekman.⁴¹

Bortsett från en rent emotionell antagonism mot Horace Greeley är det svårt att rationellt förklara Olof Langes motiv till deserteringen från demokraterna och den starka uppslutningen kring den oengagerade general Grant. Chicagos etniskt verksamma opinionsbildare brukade i valtider lockas in i partimaskinerierna med hjälp av diverse belöningar som ämbeten eller ekonomiska favörer. De svenska greeleyiternas ledare Charles Sundell hade t. ex. 1860 blivit amerikansk konsul i Stettin som tack för sina insatser för Lincoln och Chicagos förste storbyggmästare John A. Nelson, också han prominent Svea-broder, satt som sheriff perioden 1865–68 som belöning för insatser i valrörelsen. Men i Langes fall framskymtar inget "political office" som tack för slitet i 1872 års presidentvalskampanj. Ett vanligt sätt att belöna valboskapens inspiskare var klingande mynt eller möjligheter för en affärsman att erhålla kommunala beställningar. Skandalbladet *Justitia* lät visserligen påskina att Langes engagemang mot general Grant 1868 skett "av klingande skäl" men inga bevis för att Isidor Kjellberg denna gång far med sanning har kunnat framdragas. Detta gäller också om valet 1872. Vid bägge tillfällena var Lange försäkringsagent – enligt 1880 års census låg hans kontor på 399 Morgan Street – men hans omvittnat rakryggade karaktär talar emot att han skulle ha tagit emot några favörer som inte tålde ljuset. Tyvärr upphör Langes minnesanteckningar med återkoms-

⁴⁰ Beijbom, 321.

⁴¹ *Svenska Amerikanaren*, 20 augusti, 17 och 24 september 1872.

ten till Chicago 1869 och har därför inget att meddela om 1872 års politiska interludium, som sannolikt inte ledde till någonting annat än att stärka göteborgarens anseende bland landsmännen.

Inför 1874 års val till kongress och delstat var Lange tillbaka i den demokratiska fällan. I oktober detta år presiderade han vid ett "oppositionsmöte" där han i ett starkt applåderat tal pläderade för sanering av korruptionen inom den republikanska förvaltningen. Samtidigt sammanträdde republikanerna på Svea för att protestera mot Svenska Amerikanaren som också den glidit över till demokraterna. På Langes förslag tågade nu de demokratiska mötesdeltagarna, ett hundratal personer, över till Svea Hall för att utmana "den bestående oordningens företrädare". Enligt den undersökta svenskspråkiga chigopressen tycks det politiska häcklandet i föreningen Sveas republikanska högkvarter ha varit Langes sista spektakulära insats på den politiska arenan. I fortsättningen tycks han ha nöjt sig med rollen som de svenska demokraternas Grand Old Man. När Jacob Bongren i dödsrunan skulle sammanfatta Langes politiska insatser konstaterade han att de förblivit blygsamma, "enär han ända sedan före Abraham Lincolns tid var och förblev ivrig demokrat, därutinnan länge så gott som ensam bland sina landsmän".⁴²

Vältalaren Lange

1872 års korståg mot Horace Greeley gjorde Lange känd som en livfull och medryckande talare. Sannolikt är det från denna tid han framstår som svenskkolonins festtalare i icke-kyrkliga sammanhang. Enligt Langes diaboliske vedersakare Isidor Kjellberg var han därvid föga salongsfäbig: "Har han där- efter (1868 års presidentval) öppnat munnen såsom offentlig talare här i landet, så har det varit på någon krog, där ett tarvligt auditori-

um av ett halvt dussin irländare kunnat sammanskrapas". Journalisten Ernst Skarstedt, som vistades i Chicago mellan 1880 och 1885 och blev en av svenskamerikanernas stora biografer, nämner Lange vid sidan av konsuln och Svea-mannen Sundell som Chicagos "mest anlitade och uppskattade svenska talare". Skarstedt menar att bägge dessa herrar utmärkte sig med en originell och fängslade talekonst. De tycks ha varit ganska lika i sitt framträdande. Den storsvenske Sundell älskade enligt Skarstedt ett kraftfullt språk, kryddat med arkaismer. Mot den konservativa grundtonen bröt sig förvånansvärt radikala åsikter. Samma egenskaper kan tillskrivas den något mindre elokvente Lange som ibland kunde trampa i klaveret med "rena fånerier", enligt Skarstedt. Liksom klubbbrodern talade Lange helst på svenska: "Både han och Sundell voro f. ö. varmt fosterlänskt sinnade".⁴³

Det var givet att konsul Sundell och kapten Lange skulle hålla tal när det var fest i svenskkolonin och när kyrkorna inte stod för värdskapet. Bägge tillhörde den världsliga halvan av Svensk-Chicagos elit, men Lange hade gått betydligt längre och utmanat kyrkofolket genom att gå med i Scandinavian Freethinkers Society. Detta ateismens fäste i svenskkolonin sedan 1870 drog till sig av väckelsefolket allmänt avskydda personer som redaktörerna Carl Fredrik Peterson, Herman Roos, eller den landsflyktige norske socialisten och majestätsförbrytaren Marcus Thrane. Man kan utgå från att Langes vältalighet brukade flöda vid det årliga firandet av upplysningsfilosofen Thomas Paine. Langes placering i den profana halvan av svenskkolonins kraftfält markerades också av hans liering med Svenska Amerikanaren, bildstormarna Herman Roos' och P. A. Sundelius' tummelplats. Med sådana relationer är det förståeligt att Langes elokvens sällan eller aldrig rosades i Hemlandets spalter.⁴⁴

⁴² Beijbom, 324, Svenska Amerikanaren, 31 oktober 1874, 18 juli, 1893, Justitia, 29 april 1871 ("Utmärkta samtida").

⁴³ Ernst Skarstedt, *Vagabond och redaktör. Levnadsöden och tidsbilder*. Seattle 1914, 136 f., Justitia, 29 april 1871 ("Utmärkta samtida").

⁴⁴ Beijbom, 272, 289, Ernst W. Olson, vol. I, 783.

Kristina Nilssonfesten

Ett av sina stora ögonblick som festtalare men också som societetsperson firade Lange den 22 december 1872 strax efter åtta om aftonen. Storsångerskan Kristina Nilsson skulle hyllas med "svensk-amerikanernas i Chicago första nationalfest" på Tyska teatern vid korsningen av Wells och Indiana streets mitt i Swede Town. Då kyrkofolket förfasade sig över att man skulle fira en diva som sjöng världsliga sånger från teaterscenen, fattades det salomoniska beslutet att de som endast ville delta i mottagningsceremonin skulle få göra detta mot en låg entréavgift, medan en något högre togs ut från de som också önskade vara med om den efterföljande banketten. Mot ytterligare en avgift kunde de verkligen frigjorda dessutom få tillträde till Sveas bal. Således kom det sig att både frälsta och ofrälsta, vanekristna och ateister trängdes för att köpa biljetter till Kristina Nilssonfesten i Chicago.

Sedan torparflickan från Snugge i Småland avhämtats vid det eleganta Sherman House fördes hon till festlokalen i en förgylld landå förspänd med fyra vita springare och omgiven av beridna fackelbärare. Tyska teatern var smydd med vapen, sköldar, flaggor och blommor. Enligt krönikören Johan Enander var lokalen fullsatt och "från den väldiga folkskaran... utbröt ett jubel som aldrig ville taga en ände" när dubbeldörrarna slogs upp och Kristina Nilsson inträdde. "Stödd på herr kapten Langes arm" fördes storsångerskan in på scenen och placerades i en länsstol. Lange fungerade som introduktör och föreställde nu med några eleganta ord fröken Nilsson för auditoriet. Festens höjdpunkt inträffade när ceremonimästaren Charles Sundell överlämnade en förgylld krans med sångerskans monogram som han beledsagade med ett högstämt tal. På Kristina Nilssons begäran tolkade Lange "i anslående ordalag" hennes tacksamhet för hyllningen, varpå Johan Enander framträdde med ett festpoem tryckt på vitt siden. Avslutningsvis reste sig Lange och höll "ett förträffligt med stort bifall hälsat tal på engelska". Enligt Lange var

det kvinnotrion Jenny Lind, Fredrika Bremer och Kristina Nilsson som gjort Sverige känt och ärat över hela Amerika. Han passade också på att försäkra de närvarande anglo-amerikanerna om att den svenska kvinnan tog sina roller som jungfru, maka och moder så allvarligt att hon minsann inte svärmade för några kvinnorösträttsidéer. Dessa komplimanger vittnar knappast om någon radikalism, men de harmonierar med memoarens konservativa idéinnehåll. I själva verket var det nog så att konservatismen var kärnan och radikalismen skalet hos fenomenet Lange. Man kan inte komma ifrån intrycket att den gode kaptenens "prononcierade åsikter" var koketterande attityder som gjorde sig väl i det "frisinnade" kotteriet kring Societetens Svea. Den samhällsbevarande kärnan var däremot tung som bly efter ett livs hårdande i Det förlovade landets eklut. Sanningssägaren, fritänkaren, demokraten och den rakryggade moralisten Lange avvek mycket litet från den vanlige svenskamerikanen och dennes viljelösa färd utmed "mainstream America".⁴⁵

Hyllningarna för Herman Roos

En makaber antites till Kristina Nilssonfesten utspelade sig med Lange som huvudaktör i januari 1880, enligt Ernst Skarstedt det mest uppmärksammade evenemanget under hans tid bland Chicagos svenskar. Anledningen till sorgfloren, kransarna och de sänkta fanorna denna dag var redaktör Herman Roos af Hjelsmåters plötsliga frånfälle. Efter juridikstudier och tjänst på Riddarhuset och tidningarna Aftonbladet och Nya Dagligt Allehanda i Stockholm hade Roos utvandrat 1864. Med en lika heroisk som obevisbar nimbus från inbördeskriget över sig inträffade han två år senare i Chicago, där han försörjde sig som emigrantagent och journalist – en inte ovanlig kombination i denna tids

⁴⁵ Johan Enander, "Då Christina Nilsson kom till Chicago. Ett trettioårigt minne". *Prärieblomman* 1900, 50–61, särskilt 58–61, Svenska Amerikanaren, 20 och 27 december 1870.

Chicago. 1869 representerade han Inmanlinjen på Sillgatan i Göteborg. På Svenska Amerikanarens redaktörsstol gjorde sig Roos känd som synnerligen frispråkig, i ord och handling en utmaning mot tidningen Hemlandet och dess läsare. I detta stycke kan han endast jämföras med skandalbladet Justitias upphovsman Isidor Kjellberg. Sina rabiata angrepp på "prästvåldet" och trångsyntheten i väckelsekretsarna oljade Roos med ohämmad alkoholkonsumtion. Fritänkarbrodern Carl Fredrik Peterson menar i sin levnadsteckning över Roos att döden under ett framrusande tåg vid nyårstiden 1880 var självmord. Efter sin bortgång blev Roos verkligt berömd bland landsmännen i Chicago, där de icke-kyrkliga började hylla honom som banbrytare för den liberala svenskamerikanska pressen. Enligt den kritiske Peterson höjde man härvid Roos för mycket till skyarna och glömde bort att hans journalistik saknat både substans och sakkunskap. Peterson fann Roos lagom liberal och "denne svenske ädling var i sitt innersta lika aristokratisk där han satt på sin ingalunda höga svenskamerikanska redaktörsstol som han skulle varit ... i riddarhuset under feodalismens gamla goda tid". Denna kontroversiella figur blev våren 1880 en slags helgongestalt för frisinnat intellektuella svenskamerikaner. Olof Lange hörde till hyllningskörens dirigenter och han fick uppdraget att förrätta jordfästningen.

En söndag när himlen grät fördes "den sargade kroppen" från Svea Hall vid Chicago Avenue till Gracelandkyrkogården, berättar C. F. Peterson och fortsätter: "Och nu fick man bevittna en av de mest pinsamt groteska gravscener. Lange, själv tvivlare och nu i färd med det gripande kallet att jordfästa en tvivlare, kände sig icke desto mindre av någon hemlig makt manad att begagna den kristna formeln, men kände sig, egendomligt nog, på samma gång befogad att inflicka tvivlarens om, när han lät mullen falla över likkistan, i det orden då föllo så här: av jord är du kommen, till jord skall du åter varda, om det finns en Gud, skall han dig uppväcka på den yttersta dagen". Som i en Edgar Alan Poe-

novell låter Peterson himlen besvara hädarens utmaning med "en dundrande åskknall och ett genomblötande regn".

Kort efter den skandalomsusade jordfästningen startades en insamling till ett gravmonument. Lange blev insamlingskommitténs ordförande och redovisade mer än 653 dollars den 17 juni 1880. Därmed kunde en nästan fem meter hög granitvård resas på Herman Roos' grav som nu flyttats till Waldheim-kyrkogården utanför staden. Monumentet avtäcktes vid en stor minnesfest den 5 juli med tal av Lange, Sundell och Marcus Thrane och recitation av poeten Magnus Elmlads sorgekväde. Med adress till veder sakarna som i Hemlandet och andra tidningar antytt att gudsförnekaren och självspillingen Roos var ovärdig landsmännens uppslutning, framhöll Lange att monumentet symboliserade "det fria ordet, den fria tanken och öppna handlingssättet ... gentemot skrymteriets och ofördragsamhetens mörka stämplingar".⁴⁶

Nya Sverigejubileet 1888 och Våra förfäders dag

Den största publik Lange någonsin agerat inför mötte honom fredagen den 14 september 1888 i en stor utställningspaviljong utanför Minneapolis. Bakom den dittills största svenskfesten i Amerika stod Minnesota-svenskarnas grädda med översten, f. emigrantagenten och statssekreteraren Hans Mattson som främsta namn. Föremålet för högtidligheten var Nya Sverige och 250-årsminnet av svenskarnas landstigning i Delaware. Denna hade visserligen skett i mars 1638 men en industrimässa under hösten och möjligheten att hyra en av utställningshallarna gjorde september till lämplig tidpunkt för festligheten. Utställningshallens 15 000 sittplatser var i det närmaste fyllda när ceremoni-

⁴⁶ Beijbom, 295 f., Skarstedt, 138, C. F. Peterson, "Svensk-Amerikanska banbrytare å pressens fält. Herman Roos, polemikern". *Valkyrian* 1897, 14–16, Svenska Amerikanaren, 15 januari, 7 augusti och 2 september 1880.

nimästaren Hans Mattson klev upp i talarstolen för att välkomsttala. Sedan de lutheranska svenskamerikanernas patriark T. N. Has-selquist från Rock Island nedkallat Herrens välsignelse hölls högtidstalet av svenskvännen och f. d. ministern i Stockholm W. W. Thomas från Maine. Efter amerikanska nationalsången gick ordet till den svensk-amerikanska självkänslans ideolog Johan Enander, som till skillnad från Thomas talade på svenska. Så introducerades Olof Lange som "the oldest Swedish immigrant now living, having come to the US over 60 years ago". Den 77-årige Lange förväntades inte hålla något längre tal utan endast förgylla festen med sin närvaro. Sannolikt var han tagen av att hedras på det största svenskmötet någonsin i Amerika och gjorde därför avsteg från vanan att låta orden flöda. Enligt det officiella referatet inskränkte han sig till några få ord av tacksamhet och uppskattning. Det som gjorde det första Nya Sverigefirandet betydelsefullt för Lange var att hans växlingsrika liv och många insatser för den svenskamerikanska gemenskapen hyllades i ett historiskt sammanhang. Hans Mattson och Johan Enander hade nämligen sett till att kontinuiteten mellan pionjerna i Nya Sverige och massemigrationens 1880-tal blev festens röda tråd. Amerikas första svenskar hade landstigit endast 18 år efter de berömda pilgrimsfäderna, vilket givit sentida svensk-amerikaner samma hemortsrätt i USA som engelsmännen. Sådana tankegångar upphöjdes till högsta sanning närhelst Enander förde ordet eller pennan. Av en tillfällighet kunde svenskfesten i Minneapolis också ses som en markering av Olof Langes eget jubileum — nästan på dagen 50 år tidigare hade han landstigit i Chicago. Lange om någon förkroppsligade svenskamerikanernas plats i Amerikas historia.⁴⁷

Albin Widén har betecknat Nya Sverigefirandet 1888 som ett genombrott för svensk-amerikanismen. Filiopietism eller etnisk självuppskattning var nödvändig i en tid präglad av "ny" invandring från östra och södra Europa och växande illvilja mot immigranter. Svenskfesten i Minneapolis blev inte bara ett medel att stärka svenskamerikanernas självkänsla utan också en manifestation inför andra invandrargrupper och angloamerikaner. Eftersom Nya Sverige på sin höjd kunde firas vart femtionde år fanns det skäl att undra över om det hela skulle bli en isolerad företeelse. Att det inte blev så var Olof Langes förtjänst. Våren 1889 publicerade han ett upprop i den svenskspråkiga pressen. De sammanhållande svenskamerikanska institutionerna, pressen, prästerskapet och föreningarna, uppmanades här att fullfölja initiativet från den 14 september 1888 och skapa en årlig svenskamerikansk nationaldag. Förebilder kunde hämtas från bl. a. norrmän och irländare som "brösta sig över de bragder förfädren gjort med att plundra, röva och mörda landets ursprungliga invånare". Så mycket mer värda att hugfästas var svensk-amerikanernas förfäder som "köpte sin jord, betalade den, var vänner med infödingarna samt levde i fred med dem". Med denna återklang från Enanders historieskrivning vill nu Lange samla landsmännen kring en årlig högtidlighet: "Låt oss fira våra förfäders dag den 14 september för varje år med lov och tack, med sedliga nöjen, med tal, sång, musik m. m.". Uppropet vann begränsat gehör och under några år framåt firades Våra förfäders dag på flera platser med betydande svensk-amerikansk befolkning.⁴⁸

Linnémonumentet i Chicago

Ett sätt för invandrargrupper att manifestera sig i vardagslivet var att upprätta monument

⁴⁷ Beijbom, "Clio i Svensk-Amerika", Lars-Göran Tedebrand (redaktör), *Historieforskning på nya vägar. Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977*. Lund 1977, 17–37, särskilt 23 f., Hans Mattson, *250th Anniversary of the First Swedish Settlement in America September 14th, 1888*. Minneapolis 1889.

⁴⁸ Svenska Amerikanaren, 18 april 1889, G. N. Swan, "Nordamerikas första svenskar. En historia som historien icke vet av". *Year-Book of the Swedish Historical Society of America*, vol. VI 1916–1917. Chicago 1917, 75–87, särskilt 78.

över nationella förgrundsgestalter. Under 1880-talet hade t.ex. tyskamerikanerna rest ett monument över Schiller i Lincoln Park och danskarna planerade ett över H. C. Andersen. När också svenskarna blev intresserade av ett kulturellt nationalmonument aktualiserades Carl von Linné. Detta var bakgrunden till bildandet av The Linné Monument Association den 7 juni 1887 under den oförtröttlige Charles Sundells ordförandeskap. Vid ett följande möte konstituerades en "direktion", där var och en av 45 direktörer utfäste sig att lägga en grundplåt på minst 25 dollars. Johan Enander blev president för denna grupp och Olof Lange en av medlemmarna. Ett upprop om en nationell insamling publicerades i tidningarna och 10000 diplom trycktes för att premiera bidragsgivarna. Dikthäftet "Linnea" med Enanders förord publicerades och såldes till linnémonumentets förmån. Som så ofta i svenskamerikanska sammanhang splittrades ansträngningarna. Initiativtagarna hade tagit för givet att statyn skulle resas i Chicago och då helst i Lincoln Park, medan bidragsgivarna i östra USA ville att Linné skulle stå staty i New York och de i "nordväst" att han skulle hamna i Minneapolis. Då chicanosvenskarna inte ens ville diskutera placeringen fick de i fortsättningen själva bedriva insamlingen. Från Stockholm inköptes en replik av C. J. Dyfvermans Linnémonument i Humlegården och detta avtäcktes på blomsterkungens födelsedag den 23 maj 1891. Tack vare Lange och andra etniskt aktiva elitpersoner försågs Chicago med ett svenskt offentligt konstverk. Dessutom hade man i god tid före 1893 års världsutställning skaffat sig ett ståtligt minnesmärke nära Lincoln Parks botaniska trädgård.⁴⁹

En död i världsutställningens skugga

Kapten Lange fick det slut som anstod det svenska Chicagos grand segnieur. Dagen ef-

ter amerikanska "Fourth of July" hade han firat sin 82:a födelsedag. Strax därpå insjuknade den gamle pionjären i lunginflammation. Den 13 juli avled han "stilla och fridfullt, omgiven av sin familj". Två dagar före sin död besöktes den gamle gudsförnekaren av den aristokratiske visbybiskopen K. H. Gez. von Schéele, som kommit till Amerika för att fira 300-årsminnet av Uppsala möte 1593. Augustanalutheranerna kunde se det biskopliga besöket som Svenska kyrkans senkomna erkännande, under alla förhållanden hade högtidligheten den 6 juni på Augustana College i Rock Island blivit en lysande "jubelfest". Besöket hos Lange hade karaktären av artighetsvisit. Hur kunde Svenska kyrkans resande ambassadör underlåta att besöka den man som blivit legend i livstiden och nu låg på sitt yttersta?

1893 var inte bara augustanafolkets jubelår. "Sjöarnas drottning" firade också sin dittills största triumf. 400-årsminnet av Columbus' upptäckt av Amerika kunde celebreras 1892 och Förenta staternas kongress beslöt då att en världsutställning skulle anordnas. I konkurrens med Washington DC, New York och St Louis tillföll detta hedersuppdrag Chicago. Expositionen kunde ses som en honnör åt den stad som på ett år rest sig ur 1871 års förhärjande brand, som byggt de första skyskraporna och som rekordsnabbt utvecklats till nationens till storleken andra stad, en miljonstad som låg i täten inom snart sagt alla industriella, merkantila och kulturella områden. Det egentliga jubileumsåret hade passerats när The World's Columbian Exhibition öppnades den 1 maj 1893. Ett enormt skogs- och sumpparksområde vid Jackson Park intill Michigansjön hade då byggts om till The White City, med väldiga utställningshallar i klassicistisk stil runt ett "Venedig" av kanaler och dammar och med de olika delstaternas och nationernas paviljonger utspridda i solfjädersform. I första hand var utställningen en uppvisning av amerikansk teknologi, men flertalet ledande europeiska stater, däribland Sverige, framträdde med egna paviljonger.

⁴⁹ Ernst W. Olson, 883 f., Beijbom, "Clio i Svensk-Amerika", 24, *Linnea. Poetiskt album af Svensk-Amerikanska Publicister i Chicago*. Chicago 1887.

Världutställningens namn uppfattades som en utmaning mot Leif Eriksons nordiska anhängare, inte minst filiopietisterna runt Johan Enander som ogenerat inkorporerat den norsk-isländske upptäckaren i sitt Pantheon. Olof Lange var vid denna tid för gammal och trött för att mer än stillsamt knorra över hyllandet av Columbus, men han var säkert beredd att skriva under varje rad i Enanders pamflett ”Nordmännen i Amerika eller Amerikas upptäckt. Historisk afhandling Med anledning af Columbifesterna i Chicago 1892 — 1893”. Enanders invändningar blev emellertid endast några korn malört i den glädjebägar som inte minst svenskamerikanerna drack i botten.

En vecka efter sin nestors frånfälle eller torsdagen den 20 juli genomförde stadens svenskar den största manifestationen i sin 82-åriga historia. ”Aldrig förr ha väl svenskarne — dvs. utom fosterlandets gränser — så eniga och mangrant samlat sig kring den blågula flaggan”, kommenterade Jacob Bonggren i Svenska Amerikanaren. Svenskarnas dag på världsutställningen 1893 anknöt inte så litet till Langes förfädersdag, men denna gång var dimensionerna chicagotiska. Enligt Bonggren behövde den parad som inledde festligheterna, ”en timme och 35 minuter att

passera en given punkt”. I spetsen för svensk-tåget red övermarskalken Robert Lindblom skrudad i svensk generaluniform och i hans spår följde hundra beridna undermarskalkar, några hundra landåer med scener och tablåer, banderollbärande representanter för stadens svenska organisationer, tolv musikkåror och ca 12 000 privatpersoner. Tåget upplöstes tillfälligt vid Michigansjön, varifrån ångbåtar förde deltagarna till utställningsområdet. Här formerade man sig åter och tågade till svenska paviljongen för att om aftonen lyssna till Enanders festtal ”Till Sverige”.⁵⁰

Om kapten Lange levtt hade han säkert suttit på hedersplats i en blågul landå. Lika säkert är att den gamle pionjären stämt in i redaktör Bonggrens beröm åt alla de chicanosvenskar som ”gjort sitt bästa för att i detta babyloniska Chicago låta världen veta, att här finns svenskar, och aktningvärda svenskar, som med sin insats i den stora amerikanska folkmassan göra heder av sig varhelst de bygga och bo”. Det är svårt att tänka sig en person som mer hängivit sig åt denna strävan än den förste svensken i Chicago.

⁵⁰ Svenska Amerikanaren, 18 och 25 juli 1893, Pierce, vol. III, 501 — 512, K. G. Gez. von Schéele, *Hemlandstoner. En hälsning från modern Svea till dotterkyrkan i Amerika*. Stockholm 1895, 262 — 268.

Arthur Nordén — fornforskare, journalist, filolog, teaterhistoriker

Av Björn Helmfrid

En av de mest framträdande gestalterna i svensk kulturforskning under 1920–40-talen är Arthur Nordén. Mer än någon annan i sin humanistgeneration kom han att ägna åt, vad vi nu kallar tvärvetenskaplig forskning. Arkeologi, sägenforskning, runologi, ortnamnsforskning, magi, kult, religion, filmteknik, teaterhistoria ingick hos honom en symbios kring det överordnade begreppet Östergötland genom tiderna och med tyngdpunkten i fornåldrarna. Ingen har med samma bredd och djup kartlagt så omfattande och vitala delar av detta landskaps äldre historia. Ingen har i samma intensiva grad som Nordén bedrivit egna fältundersökningar i alla landskapets delar, det må ha gällt spaningen efter hållristningar, grävningar i boplatser, uppteckningar av forntidssägnar, granskning av runstenstexter och medeltidsdokument eller kartläggning av forntida försvarsanläggningar. Ingen har såsom Nordén kunnat kombinera kulturjournalistik med vetenskaplig framställningskonst. Få har som han kunnat förena en suggestiv talekonst med en mästertlig stilistik. I konsten att debattera hade han knappt någon jämbördig, vare sig då det gällde muntliga dueller eller — oftare — skriftliga. I dessa hettade han dock gärna till och anlade lätt en nedlåtande ton, som sårade motståndarna och otivelaktigt hindrade Nordén i hans karriär.

Nordéns enorma produktion och praktiska insatser på en rad humanistiska områden gör honom väl förtjänt av en levnadsteckning.

Arthur Nordén (i fortsättningen N) föddes i

St Olai församling i Norrköping den 22 december 1891. Föräldrarna var den 32-åriga möbelsnickaren Gustav Fredrik N och den 16-åriga Anna Mathilda Larsson. Redan som ung visade sonen Arthur en påtaglig studiebegåvning, varför föräldrarna med stora uppföringar placerade honom i stadens högre allmänna läroverk. När han på vårterminen 1910 avlade studentexamen, var han primus i en klass med 9 elever på latinlinjen med betyget Berömlig i modernmålet, tyska, franska, historia samt filosofisk propedeutik. Näst högsta betyget, Med utmärkt beröm godkänd, förvärvade han i översättning från latin samt skriftliga prov i tyska och latin. I övriga läsämnen stannade betyget vid Med beröm godkänd, medan teckningsbetyget blev Icke utan beröm godkänd. N var en kroppsligt späd yngling och därför befriad från gymnastik med vapenövningar.

När N tog studenten, hade han redan debuterat som författare och journalist. Redan under vårterminen i tredje ringen hade han på eget bevåg tillställt Norrköpings Tidningar (NT) en omfattande hyllningsartikel inför August Strindbergs 60-årsdag den 22 januari 1909. Denna präglades av stilistisk elegans och träffsäkra omdömen om Strindbergs produktion — dock i delar så radikala, att tidningens redaktör, fil. dr Erik Sundin, ansåg sig böra diskutera en del omformuleringar med den unge skribenten. Fördens skull bjöd han hem honom för ett samtal. Resultatet blev emellertid, att artikeln togs in utan ändring — och att Sundin bad N att till Verner von Heidenstams den 6 juli stundande 50-

årsdag skriva en liknande om denne. Så gjordes. N hade därmed vuxit i sina klasskamraters och lärares ögon. Av större betydelse blev det vänskapsband, som nu knöts mellan Sundin och N, och som kom att vara till Sundins död 1946. Förhållandet till denne kom vid flera tillfällen att påverka N:s levnadslopp. N hade avslöjat en journalistisk talang långt utöver det vanliga, fått smak för journalistiken och kom att ytterligare utveckla denna under ett livslångt medarbetarskap — från skilda plattformar — i NT, efterhand också i andra tidningar, bland dessa Svenska Dagbladet, Nya Dagligt Allehanda och en del större landsortstidningar.

Det tidiga medarbetarskapet i NT kom efterhand att omfatta kulturartiklar, referat, reportage, anmälningar av nyutkommen litteratur, film- och teaterrecensioner. I den vetenskapliga produktion, N så småningom inledde, fanns alltid journalisten N med — på gott och ont.

När N på hösten 1910 skrev in sig vid universitetet i Uppsala, valde han att studera språk, eftersom läroverkstudierna visat hans stora språkbegåvning. Hans gymnasiala språkstudier hade dessutom kunnat fördjupas genom studieresor, företagna under somrarna 1909 och 1910, till Danmark, Tyskland, Holland, Belgien och Schweiz. Under dessa spädde han på sin reskassa med arvodet för reportage i NT, exempelvis i augusti 1909 med att skildring av ett schweiziskt passionsspel i byn Selzach. Också en längre artikelserie om Medevi brunn genom tiderna gav bidrag till samma ändamål och vittnade om en förbluffande sakkunskap — 20 år innan Gustaf Näsströms bok om Medevi utkom.

Efter sex terminers studier — av vilka två vid sidan om egen undervisning — nådde N fil. kand.-examen på våren 1913. Han hade då förvärvat tre betyg (= Berömlig) i romanska språk, två (= Med beröm godkänd) i nordiska språk och i tyska. Genom sin lärare i nordiska språk, den framstående runologen Otto von Friesen, infördes N i runornas hemlighetsfulla värld. Här inhämtade han viktiga impulser för sin kommande forskargärning.

Av ekonomiska skäl — för att inte studielånen skulle växa honom över huvudet — fortsatte N t. v. icke sina universitetsstudier. Han hade då i stort sett två yrkesvägar att välja mellan. Antingen kunde han fortsätta sin inledda journalistbana, eller kunde han ge sig in på den pedagogiska banan. Hans valfrihet inom den sistnämnda var emellertid begränsad. För en adjunkttjänst vid läroverk måste han ha behörighet att undervisa i tre ämnen. I hans kand.-kombination räknades nordiska språk ur läroverkssynpunkt blott som halva modersmålet. Litteraturhistoria med poetik måste läggas till. Inom folkhögskolan däremot kunde undervisningsämnen kombineras fritt och studentkompetens ge behörighet att undervisa i visst ämne. Redan under sitt sista år i denna studieomgång hade N prövat på att undervisa just i folkhögskolan, vid Molkom i Värmland.

Efter sin kand.-examen sökte sig N vidare ut bland folkhögskolorna och hamnade höstterminen 1913 vid Lunnevad söder om Linköping, där han kom att stanna under två läsår. Redan under sommaren före tillträdet till extralärartjänsten i Lunnevad började N fördjupa sig i äldre årgångar av NT samt studier i magistratens och rådsturättens då i Norrköpings rådhus förvarade arkiv. Resultaten publicerades, förutom i form av tidningsartiklar, i en tillsammans med komministern och hovpredikanten Gustaf Malmberg utgiven skrift Vårt Gamla Norrköping (1913–14). I denna samlades i särtryckets form ett antal artiklar dessa båda haft inne i NT. Båda författarna hade tänkt sig, att skriften skulle bli den första i en serie norrköpingshistoriska volymer. N:s bidrag handlade om gatu- och kvarternamn i staden, om ”personager” och episoder, speglade i tidningsannonser samt — det mest betydelsefulla — om Bacchi prästinnans gifte. Uppslaget till sistnämnda studie hade han fått av ett offentligt föredrag, hållet i Göteborg av rektorn Axel Ahlström vid därvarande handelsgymnasium. Denne hade av en slump i Norrköpings kämnärsrätts arkiv stött på ett antal rättegångshandlingar, som berörde en tänk-

Arthur Nordén som student 1910.

Arthur Nordén i Uppsala 1913.

bar förebild till Bellmans Ulla Winblad, madam Maria Christina Kjellström, och än mer hennes bråkige make, tullvaktmästaren Erik Nordström. N observerade ett pressreferat av föredraget, tog kontakt med Ahlström och fick reda på att denne ej hade tid att låta sitt föredrag gå i tryck. Ahlström hade ingenting emot, att N tog över ämnet, samt gav honom uppgifter om sina källor och uppmuntrade honom till att ytterligare fördjupa sig i dessa.

Sedan N kompletterat och överarbetat sin första studie i ämnet, sände han den till redaktören för den litteraturvetenskapliga tidskriften *Samlaren*, docenten Martin Lamm. Denne fann uppsatsen värd att publicera, ehuru efter strykningar av en del ur rättegångsakterna hämtade och för samtidens uppfattning alltför skabrösa uttryck. N hade därmed gjort sin entré i vetenskapligt sammanhang — betecknande nog på ett område, där han saknade akademiska meriter.

Åren på Lunnevad gav N uppslaget att börja studera också Linköpings gatunamn. Samtidigt därmed arbetade han på en till folkhög-

skolorna anpassad lärobok i svenska. Under sommaren 1915 — då han också hann ge ut ett andra häfte av *Vårt gamla Norrköping*, Norrköpingsbygdens fornminnen — var han elev vid en för folkhögskollärare arrangerad pedagogisk kurs vid Åsa folkhögskola i Sörmland. Till avslutningsfesten efter denna hade N författat ett *spex Finis mundi* (= slut med jorden). Detta framfördes med honom själv i en av rollerna. I skriften om Norrköpingsbygdens fornminnen anslöt han sig till en av landsarkivarien C. M. Kjellberg framförd hypotes, att norr i Norrköping ej var väderstreck utan noret. Denna åsikt försvarade han länge och med stor frenesi mot en majoritet av skeptiker. Men mer härom nedan!

Under våren 1915 hade N inlett en brevväxling med grosshandlaren Edward Ringborg i Norrköping. Denne hade — liksom N — länge publicerat sig i NT med artiklar och artikelserier med motiv hämtade ur Norrköpings historia. Inte minst dess industrihistoria med en tyngdpunkt i kvarnrörelsen och stadens rika personhistoria hade

fängslat Ringborg. Efter att till en början ha öst källmaterial ur magistratens, borgerskapets äldstes och kyrkornas arkiv i Norrköping, flyttade han 1915 till Lidingö och började forska i stockholmsarkiven, Kungl. Biblioteket samt Uppsala Universitetsbibliotek. Efter Nordén-Malmbergs förebild tänkte han sig att i form av sammanställda separatträck under namnet Till Norrköpingskrönikan publicera en fortlöpande serie uppsatser med historiska motiv. Han såg i N inte främst en konkurrent utan en kontaktman i Norrköping att vid behov tillfråga eller be om arkiv-, biblioteks- och inte minst tryckeritjänster. Dessa sistnämnda föll sig naturligt att be om, eftersom N under ferietid brukade vikariera på NT:s redaktion och därunder lärt känna också tidningens tekniska personal.

N å sin sida uppskattade att ha en nära stockholmsarkiven bosatt och i förhållande till honom själv driven arkivforskare att vända sig till med frågor om källor till alla de uppslag, han nu hade om vidareförfarandet av Vårt Gamla Norrköping. Så kom N och den 34 år äldre Ringborg att stimulera, debattera, kritisera, uppmuntra varandra — inte bara i frågan om norrköpingskrönikan och Vårt Gamla Norrköping utan för N:s vidkommande även en rad senare skrifter. Korrespondensen dem emellan fortgick med olika intensitet, så länge Ringborg levde, dvs. till 1929. Utan att lägga bort titlarna med varandra men efter hand allt oftare givande varandra i debattsituationen passande titlar såsom Herr Diplomatarius, Stridstupp, Fanflykting, Ulv klädd i fårakläder, Osvensk, Ståndaktige tennsoldat, Räakenskapsbesvärjare och Galghumorist för N, Herr Stanley (som fann Livingstone), Rövare, Nagelfarare, Den rasande Roland för Ringborg.

Breven mellan Ringborg och N tecknar utomordentliga självporträtt av dem båda. N snabb, snärtig, ironisk, Ringborg mustig, obevklig, hårtslående, den ene att likna vid en florettfäktare, den andra vid en sabelfäktare. Trots utdelade giftigheter respektive verbala dråpslag, förblev de vänner, fulla av respekt för varandra.

Den närmare bekantskapen inleddes i början av maj 1915 med att N tillställde Ringborg ett av 25 nummerade separatträck av Bacchi prästinnas gifte i dess första version. I ett åtföljande brev omtalade N sina planer på att låta Vårt Gamla Norrköping följas av fler liknande volymer under samma rubrik. I sitt svarsbrev den 11 maj uttryckte Ringborg sin glädje över att någon nu ville ta upp traditionen efter tidigare norrköpingshistoriker, en Hans Olof Sundelius, en Fredrik Hertzman. "I förbuden på 'Vårt Gamla Norrköping, II, III, IV, V och VI etc.' förblir jag Er förbundne Edward Ringborg", avslutade han brevet.

På sommaren 1915 hade N också börjat inventera hällristningar i Östergötland, och därmed inlett, vad som skulle bli hans livs huvudintresse. Som 12-årig skolpojke hade han i Borgs socken med spänning följt den då 21-årige kronprins Gustav Adolf under dennes arkeologiska fältstudier, under vilka också några tidigare icke kända hällristningar uppdagades. Borg blev därmed skådeplatsen för N:s tidigaste arkeologiska insatser. Han hade turen att stöta på ännu fler okända ristningar, därtill invid Skälfs gård en hög, ansluten till en ristningsyta. Om sina upptäckter rapporterade han dels i artiklar i NT, dels till riksantikvarieämbetet — en första rapport i en serie sådana under 30 år.

Eftersom N saknade arkeologisk utbildning och därför var obehörig att själv företa arkeologiska utgrävningar, förordnades den 10 augusti antikvarien Bror Schnittger att inom de närmaste dagarna och tillsammans med N granska de gjorda fynden.

Av olika skäl måste Schnittgers förrättring uppskjutas någon tid. Han rekommenderade N att under tiden läsa hällristningslitteratur enligt en översänd förteckning. Schnittger lovade dessutom att stå såsom N:s handledare, i händelse denna skulle göra nya fynd, som behövde sakkunnig bearbetning. Han uppmuntrade också N att fortsätta sina efterforskningar efter hällristningar. Det nära samarbete, som nu etablerades, kom att vara till och med 1918. I praktiken blev Schnittger

N:s förste lärare i nordisk och jämförande fornknuskap. Schnittger hade sedan många år praktiska erfarenheter av utgrävningar och liknande förrättningar i Norrköpingsbygden. Tillsammans kom de att i fortsättningen söka bidrag och anslag för arkeologiska undersökningar, hos bröderna Carl och Pehr Swartz i Norrköping, hos styrelsen för Ida och Leonard Westmans fond, hos riksantikvarien.

Efter tiden vid Lunnevad lyckades N inte få något nytt lärarförordnande på närmare håll från Norrköping än vid Hvilans folkhögskola i Åkarp. Detta betraktade han som en förvisning, eftersom det skulle försvåra hans påbörjade östgötaforskningar. Liksom vid Lunnevad fick N också vid Hvilan undervisa i en rad ämnen, även i sådana, där han hade enbart studentkompetens från ring III, eller där han helt saknade betyg, exempelvis i välskrivning. Undervisningsbördan kändes tung. Men N gick med sedvanlig entusiasm in för sin uppgift, upplevdes som en stimulerande lärare, anordnade och ledde studieresor för eleverna till bl. a. Köpenhamn, skrev spex till avslutningarna och mycket annat.

Belägenheten en knapp mil från Lund med dess universitetsbibliotek uppvägde väl i någon mån "förvisningens" avigsidor. Tack vare dess resurser kunde han komma ut med en tredje del av Vårt Gamla Norrköping, Om Bråvalla slag och andra sägenminnen från Norrköping. Uppslaget hade han fått från Birger Nermans gradualavhandling 1913, studier över Svärges hedna litteratur. En annan positiv faktor var de möjligheter, som yppades för N att närmare få studera hällristningarna i den monumentala Kiviksgravens inre. Dessa gav stoff till hans första vetenskapliga bidrag till hällristningsforskningen: Bildgåtan i bronsåldersgraven vid Kivik, publicerad 1917. Utifrån gravgodset och figurscenerna i gravkammaren suggererade han fram bilden av en bakomliggande begravningsprocession och därmed förenade dödsriter. Denna studie upplevde under hand tre upplagor, var och en något överarbetad i förhållande till den föregående. Med en uppsats i Ymer 1917 vidgade N sitt perspektiv: Häll-

ristningarnas kronologi och betydelse. Han begav sig därmed in på marker, som tidigare beträffats av framförallt professorn i nordisk och jämförande fornknuskap i Uppsala, Oscar Almgren, från vars åsikter han på vissa punkter divergerade. Djärvt av en amatör!

Under ett uppehåll mellan två kurser vid Hvilan i januari 1916 fick N ett första tillfälle att bekanta sig med stockholmsarkiven, därtill inspirerad och vägledad av Ringborg, som pekat på förekomsten av ett rikt kartmaterial om det gamla Norrköping i Krigsarkivet. I oktober och december fick han så möjlighet att besöka Riksarkivet – under totalt 13 dagar. Besöken där kompletterades under 1917 med sporadiska besök i januari, juli och september under fyra dagar. Här beställde han fram en rad medeltidsbrev rörande Norrköping och Norrköpingsbygden. Tanken hade grott hos honom att såsom ett led i en stor och bred skildring av den egna hemstaden och dess omgivning utge ett "diplomatarium", en urkundsutgåva av samma slag, som han i Lunds universitetsbibliotek bekantat sig med, nämligen Lauritz Weibulls "Diplomatarium Malmogiensis" (= Malmö stads urkundsboek). Men att från Hvilan åstadkomma en så krävande sak som ett Diplomatarium Norcopensense var nästan ogörligt. N:s förordnande där löpte ut med vårterminen 1918. I februari tillskrev han därför sin vän och beskyddare på NT, redaktör Sundin, och omtalade, att han vid terminens slut stod utan arbete. Finns möjligen någon tjänst ledig vid NT, inte enbart ett kortare vikariat? Sundins svar den 9 i samma månad gjorde N nästan upprymt glad. Anledning: Sundins brev sade kort och gott: "Vill blott säga välkommen!" Några dagar senare kunde Sundin ge närmare besked. Dittillsvarande redaktionssekreteraren John Börjesson skulle i början av april övergå till annan tjänst. Kunde inte N tänka sig fast medarbetarskap? Under perioder, då Sundin var borta från tidningen – för t.ex. semester – också rycka in som hans ställföreträdare? Aldrig kunde jag tro, "att hos Er brann en sådan längtan att komma tillbaka till Norrköping".

NT hade vid denna tid vuxit ur sina gamla lokaler vid Västgötegatan och räknade med att under hösten få ett nybygge klart vid Hospitalsgatan. I detta skulle en ny press tas i bruk. Under hela flyttningsoperationen skulle tidningsutgivningen fortgå på den gamla pressen. Ett krävande organisationsarbete väntade därför en ny oerfaren redaktionssekreterare. Men N accepterade anbudet. Han både planlade och ledde flyttningen på ett sätt, som gav honom lovord från Sundin. Också tidningens övergång till ett nytt format genomfördes med precision.

När första numret av NT den 21 oktober 1918 lämnade den nya pressen, var den nye redaktionssekreteraren redan i full färd med att läsa korrektur på sin Norrköpings medeltid – ett diplomatarium norcopense, vari han återgivit och kommenterat 266 dokument, det yngsta från 1521. Register, kartor och skisser kompletterade verket. Detta trycktes dock *icke* på NT:s officin. Tidningens civiltryckeri hade nämligen *icke* ingivit N fullt förtroende. Han hade irriterats över dess faktor dels i samband med flyttningen, dels i anslutning till dess hantering av Ringborgs separatträck Till Norrköpingskrönikan, som N å Ringborgs vägnar höll sin hand över, uppenbarligen till förnärmelse för faktorn. N lät därför trycka sitt arbete i Stockholm.

Men hur hade det varit N möjligt att på 17 forskardagar i Riksarkivet in i minsta detalj korrekt skriva av bortåt 300 medeltidsdokument, av vilka en del med mycket svår handstil, andra urblekta, några partiellt råttättna? Svar: Det var honom *icke* möjligt. Genom Riksarkivet fick han anvisning på en av dess professionella avskrivare av gamla handlingar, en fröken Ruth Fischer. Efter sina rekognoseringar i Riksarkivet, där lejonparten av dokumenten fanns, i Uppsala Universitetsbibliotek och i Linköpings stiftsbibliotek, gav han fröken Fischer erforderliga anvisningar. Vartefter buntar med avskrifter kom från henne, gjorde han sammanställningar och kommentarer, brevväxlade med Ringborg om de talrika kvarndokument, vilka blott till en mindre del utnyttjats av Ringborg

i hans 1917 utgivna första norrköpingskrönika eller enligt N:s mening av honom missförstått. Framför allt syftade N:s kommentarer till utgåvan på att söka rekonstruera Norrköpings medeltida topografi och gatunät.

När korrekturläsningen av diplomatariet började, vädjade fröken Fischer flera gånger till N att kontrollera sin text mot själva originalen och inte enbart mot hennes avskrifter. Härtill hade han dock varken tid eller lust. En stickprovsgranskning visar emellertid, att Fischers felläsningsprocent var obetydlig. "Översättningen" av dokumentens datummeningar däremot, som var N:s verk, är i en del fall missvisande eller direkt felaktiga. I utgåvan saknades dessutom en del dokument, i ett fall ett som publicerats några år tidigare i en bok om Torönsborg av stiftsbibliotekarien C. M. Stenbock. Men under de betingelser, verket skapades, är detta förståeligt.

Hur finansierade den av studieskulder tyngde N detta ur sättningssynpunkt särskilt kostsamma arbete? Här hade N haft värdefull hjälp av Ringborg. Denne *icke* blott tipsade om att spanske vicekonsuln i Norrköping, Frans Gustaf Blom, just innan det stod klart, att Tyskland skulle förlora världskriget, med mycket god vinst sålt en del av det tonnage, han anskaffat under det oinskränkta u-båtskrigets dagar, utan lade även ett gott ord för N och dennes arbete. Såväl N som Ringborg framhöll, vilken heder för all framtid det skulle ge konsuln att få stå som donator bakom ett dylikt verk. Mot att detta dedicerades till Blom åtog sig denne nu att bekosta den del av arbetet, som *icke* kunde täckas av subskriptionsintäkter.

Redan hade N – som vi sett – börjat samla lokala sägner i den s.k. Bråbygden, dvs. närmast Bråbo härad norr om Norrköping, och kombinera dessa med den isländska skaldediktningen kring det ryktbara forntidsslaget på Bråvallarna. Nu slog han in på tanken att söka med arkeologiens hjälp lokalisera händelseförloppen. Under det hektiska arbetsåret 1918, då N t. v. lämnade lärarbannan för journalistiken, skapade diplomatariet

och ledde NT:s flyttning, inledde han också tillsammans med Schnittger grävningar i gravfält och huslämningar vid Ringstad i Ö Eneby socken, som han misstänkte ägde samband med Bråvallaslaget. "Ring" i gårdsnamnet borde ha samband med namnet på en av kombattanterna i slaget, Sigurd Ring. I en studie Några bidrag till Bråvallaslagets bygdegeografi ansåg sig N kunna förlägga slagfältet till Kvillingeslätten strax öster om Ringstad, som han trodde var en forntida, befäst kungsgård. Grävningsarbeten kom i gång på eftersommaren 1918. Medan Schnittger tog sig an gravfältsdelen, valde N husgrunderna. Men samarbetet dem emellan kom snart att gnissla. N var enligt Schnittgers åsikt alltför snabb till tvärsäkra dateringar och utformning av hypoteser, som passade hans teorier. Om en sådan, av N gjord datering, yttrade Schnittger i ett brev till denne den 18 februari 1919, att den "skulle vara en söt lukt för min herre", trots att bakomliggande hypotes är "alltför lättvindig".

Grävningsresultaten ansåg N emellertid ha bekräftat, att Ringstad verkligen varit den kungsgård, disponerad av kung Ring, som figurerar i Helge Hundingsbanevisorna, i Sagubrott och i de då ännu levande sägnerna i Bråbygden om Bråvallaslaget. Sina dittills uppnådda forskningsresultat och hypoteser offentliggjorde N i två omfångsrika artiklar i NT 1921, Kungsgård vid Ringstad framgrävd, sedan han ytterligare kompletterat de tidigare grävningarna.

Under 1919 inlät sig N i en utdragen polemik i anslutning till att gator och kvarter i en nyplanerad stadsdel vid Oxelbergen skulle namnges. Stadsfullmäktiges beredningsutskott hade i mars utsett en kommitté, att inkomma med förslag. Denna knöt N såsom sakkunnig till sig. Redan den 31 mars var han klar med ett utförligt motiverat förslag, vilket i allt väsentligt godtogs av kommittén. Men inom beredningsutskottet kom en av ledamöterna, N:s samarbetspartner från Vårt Gamla Norrköping I, hovpredikanten Gustaf Malmberg, med ett motförslag, innefattande ett 20-tal ändringar. Enligt N:s uppfattning var det

här frågan om både en urvattning och en utslätning av hans eget förslag. Men Malmbergs alternativ vann i praktiskt taget allt fullmäktiges gehör. Innan beslut där togs, hade dock Malmbergs förslag återremitterats till namnkommittén som då beslöt att låta N inträda som ledamot. Beslutet härom hade emellertid fattats utan hörande av N, som — mot inrådan av sin vän Sundin — tackade nej och i stället till trycket befordrade en starkt polemisk skrift Stadsplanens namnkrav i anledning av gators och kvarters uppkallande i Oxelbergen. Den följdes, riktad till en större publik, 1920 av en liknande uppsats om gatunamngivning i allmänhet i Tidskrift för hembygdsvärd.

Alltsedan 1915 hade N i ökande utsträckning intresserat sig för ortnamn — både som uttolkare av och förslagställare till sådana. I sina ovan omtalade två sena häften av Vårt Gamla Norrköping hade han, som nämnts, anslutit sig till C. M. Kjellbergs 1914 — dock ej reservationslöst — framförda förslag till tolkning av namnet Norrköping, "köpingen vid noret" i st.f. "den norra köpingen" (i förhållande till Tingstad), som var en av Schnittger tidigare lanserad tolkning.

När folkskollärarinnan Hilda Danielson i en läsebok för Norrköpings folkskolor, Stycken ur Norrköpings historia, godtog Kjellbergs hypotes så som bekräftad av N, ingrep Ringborg med ett långt, kritiskt debattinlägg i NT den 4 december 1917. När denna tidning nådde N i Åkarp, skrev denne — trots "en virvelkarusell av arbete" inför en kursavslutning på skolan — ett ytterst ampert brev till Ringborg. "Jag fick ett klubbslag i min skalle, så att den sprack och det svartnade i min själ."

I sådan sinnesförfattning fick N i "sin" tidning läsa ännu ett mot "nor-teorien" negativt inlägg, skrivet av hans gamle fransklektor Alfred Stenhagen. N, som överlupen med skrivningsrättande och en första stor artikelserie om Ringstad, hann inte med något genmäle förrän den 7 januari 1918. Det blev raljant, för att inte säga nedlåtande i tonen. Ringborgs angrepp däremot besvarades den

11 januari och höll med hänsyn till deras föregående brevväxling i ämnet en mer dämpad ton. Debatten fortsatte ännu någon tid med inlägg också av landsarkivarie Kjellberg och geologen Bror Asklund.

N, som i detta sammanhang av Ringborg kallades *Nor-dén*, sökte till sin hjälp uppåda en rad språkforskare, von Friesen, Jöran Sahlgren, Elof Hellquist och Hjalmar Lindroth. Något egentligt medhåll fick han inte av dem — däremot av Sahlgren rådet att i fortsättningen undvika den nedlåtande ton, han anslagit i sitt inlägg mot Stenhagen. ”Varför ... behandla folk av annan åsikt såsom be- dragare eller idioter?” (brev 18-03-03). Kraftigt medhåll av Sahlgren fick N däremot i striden om namnen i Oxelbergen. I egenskap av medlem av Statens ortsnamnskommission uttalade denne sig reservationslöst *för* de av N hävdade principerna. När också Sundin och Schnittger vid ungefär samma tid sökt dämpa N:s polemiska iver och hans måhända omedvetna strävan att ej blott gendriva en motståndare utan även att såra honom, började han lägga något mera band på sig i debatterna.

N:s oerhörda intensitet i allt, vad han företog sig — också i sin nyckelposition vid NT — skapade lätt irritation, på NT:s tekniska sida rent av anomositet mot honom. Stämningar inom redaktionen, speciellt den ständiga balansgången mellan annonser — och därmed ekonomiska resurser — och redaktionell text, mellan tidningsredaktören och den för tidningens ekonomi ansvarige, speglade N i en av tidningen anordnad fest efter inflyttningen i de nya lokalerna. I dramaform avfattade han till denna, vad han själv kallade ett ”litet skämt”, Vad nytt i Orrelius’ avisa? Häri tog han upp en redaktionskonflikt, utspelad i tidningens 1790-tal. Rollistan upptog två personer, Löthström, redaktören, och Orrelius’, tidningsföretagets revisor. Den förre hade att svara för tidningens läsbarhet, den andre skulle se till att detta icke kostade för mycket. Mer annonser, mindre text eller tvärt om? Pjäsen avsåg dessutom att celeberrera NT:s då 160-åriga tillvaro.

I sin yrkesjournalistiska gärning kom N att i allt högre grad ägna sig åt film och teater. Utöver recensioner publicerade han bl. a. en serie filmhistoriska artiklar, vittnande om djup förtrogenhet inte bara med den svenska filmkonsten utan i lika hög grad med den internationella. Detta renderade honom ett stipendium för filmjournalister och gav honom tillfälle att i Norge sommaren 1919 under några veckor i Gudbrandsdalen och Nordnorge följa en inspelning av Synnøve Solbakken, ett svensk-norskt projekt i Skandiasfilms regi. Han fick då rika tillfällen att umgås med olika kategorier filmfolk — skådespelare, regissörer, fotografer, tekniker, rekvisitafolk. Huvudrollsinnehavarna, Karin Molander och Lars Hansson, blev hans vänner.

Under inspelningen fick N höra, att den särpräglade regissören och kosmopoliten Mauritz Stiller var på jakt efter en manusförfattare, kapabel att i dialogform omsätta hans filmidéer. Stillers modersmål var nämligen inte svenska.

Genom sitt nära umgänge med N hade redaktör Sundin alltmer befästs i en uppfattning, att N:s framtid låg på annat håll än inom journalistiken. När N därför meddelade, att han stod i begrepp att teckna avtal med Svenska Biografteatern om tillsvidare tre års medverkan inom dess regiavdelning, lyckönskade han denne till det nya yrkesvalet. När N vid årsskiftet 1919/20 lämnade NT, följdes han av lyckönskningar från hela redaktionen och redaktörens förhoppningar om icke blott fortsatt medarbetarskap med artiklar utan även om fortsatta norrköpingsforskningar. Båda önskningarna skulle komma att i rikt mått uppfyllas av N.

Första uppgiften för N i samarbetet med Stiller blev att utforma synopsis och manus till en film, med vilken den dittillsvarande dominansen av nationalromantiskt präglade allmogeskildringar skulle brytas. Här skulle skapas en film i storstadsmiljö med rik dekor och ett lätt, satiriskt spel med erotisk bottenmönster. Storstadskvinnans frivola livsstil skulle speglas. Under sina läroverksår hade,

som vi minns, N med iver läst modern svensk skönlitteratur. 1909, det år, då han skrev sina hyllningsartiklar till Strindberg och Heidenstam, utkom Per Hallströms satiriska komedi Erotikon — med just detta tema, Stiller tänkt för sin produktion. När N föreslog samma namn på stillerpjäsen, gillades detta omedelbart. I färdigt skick — detta var Stillers förhoppning — skulle denna film slå igenom på en internationell marknad, framförallt den amerikanska.

Filmen hade premiär i Stockholm den 8 november 1920, i Norrköping den 11 november, där den utannonserades som N:s och Stillers film. N själv fanns med i en biroll. NT:s recension var övervägande positiv. Filmen kan säkert förutsägas bli "ett synnerligen dragande nummer här". De båda författarna har lyckligen skilt sig från sin uppgift, hette det vidare. Dialogen präglas av "kvickhet och lätt ironi" — egenskaper, som N redan i sin polemik i rikt mått dokumenterat. Men förhandsreklamens aviserade främmande inslag, fann anmälaren "varken nytt eller märkligt". Andra akten (av fem) befanns "med sin symboliska och vräkiga balett ... skäligen överflödigt". Dess uppgift tycktes egentligen vara att fördröja det egentliga komedispelet. Symboliken fann anmälaren "litet irriterande, då den ståndaktige Lars Hansson, föga gentlemannalikt, kastar den smek samma fru Teje i golvet. Och vad vräkigheten beträffar, är den så långt utnyttjad, som om Svensk Filmindustri ville ha riktigt valuta för det utvräkta guldets". Men, det erkändes, uppsättningen är en njutning för ögat. Rumsinteriörerna tar med fördel upp tävlan med det bästa, amerikansk film hittills bjudit. Övriga huvudroller uppbars av Anders de Wahl och Karin Molander.

Huvudstadspressen var mer syrlig och hade enligt N:s och Stillers åsikt inte rätt uppfattat filmens egentliga budskap. Också tanken att med Erotikon nå ett internationellt genombrott för svensk film visade sig orealistisk. Stiller föresatte sig emellertid att fortsätta på den inslagna vägen. Sedan han gjort klart för sig i stora drag, vad hans nya

film skulle innehålla och hur rollerna borde gestaltas, satte sig författarteamet Stiller och N på Saltsjöbadens hotell och började skriva dialoger. Men den riktiga inspirationen ville inte infinna sig. Manus efter manus refuserades. Till sist gav man upp, åtminstone tills vidare.

Stiller hade under förarbetena gjort helt klart för sig och sin medarbetare, hurudan huvudrollsinnehavarinna skulle vara — en ung, som skådespelare helt oprövd kvinna, lätt att forma efter Stillers intentioner. Ett "signalement" gick annonsvägen ut i pressen. Hugade unga damer ombads att inom en viss tid inställa sig i Stillers bostad vid Odengatan i Stockholm, där Stiller och N skulle granska och intervjua dem. Sist — och någon dag efter tidsfristens utlöpande — ringde en blyg och försagd flicka på dörren och undrade, om hon möjligen kommit för sent. Hon hade utseendet för sig och något vinnande i sitt sätt — och blev genast antagen. Hennes namn var Greta Gustafsson.

Det artistnamn, under vilket hon sedermera skulle vinna världsberömmelse, blev Greta Garbo. Stiller hade givit sin medarbetare, filologen N, uppdraget att för den tänkta rollinnehavaren skapa ett kort, slående och på filmvärldens alla språk lätt uttalat "nom de guerre". Både i Lunnevad och Hvilan hade N undervisat i bl. a. trettioåriga krigets historia och fångslats av den siebenbürgske fursten Bethlen Gabor — svåger och bundsförvant till Gustav II Adolf. När Stiller och N satt och resonerade, frågade N varför inte Gabor? Eller något liknande, t. ex. med omkastade konsonanter. Stiller svarade spontant Garbo! Detta, enligt N:s egen skildring av förloppet för undertecknad författare. Detta blev, kanske man kan säga N:s mest bestående insats i svensk filmhistoria.

När Stiller meddelade Nordén sin avsikt att pröva lyckan i USA, ställdes denne inför nästa vägval i livet — följa med och offra allt påbörjat forskningsarbete i Sverige dvs. pröva lyckan som filmman i framtidslandet? Eller återgå till journalistiken alternativt läraryrket?

Talrika artiklar i NT, nu också i Svenska Dagbladet, samt uppsatsen Spår av hedendom vid Norrköping vittnade om N:s starka band till uppgiften att utforska "sitt" Östergötland. På sedvanligt sätt kombinerade han i sin uppsats kultbetonade ortnamn och sägner med fornlämningar, vilka kunde ha samband med dessa. Han valde vetenskapen och Sverige samt hoppades på en återgång till NT. N ville gärna, att hans gode vän Birger Nerman, sedan 1919 docent i Uppsala i nordisk och jämförande fornkunskap med nordisk sagohistoria, skulle i NT anmäla hans Spår av hedendom. Men Nerman lät av tidsbrist bollen gå vidare till lektorn vid Högre allmänna läroverket i Östersund, Elias Wessén, östgöte till börden och sysselsatt med djupgående forskningar kring forntida gudsdyrkan i sitt hemlandskap. Denne skrev också en för N mycket positiv anmälan i NT den 21 december.

I detta sammanhang passade Nerman på att uppmuntra N till fortsatta studier och forskningar med sikte på en licentiatexamen och därpå följande disputation i arkeologi. Är det intet av Dina närmaste arbeten, undrade han, som kan byggas ut till en avhandling? Han visste inte då, att N saknade grundexamen i arkeologi.

Men för N gällde det nu att trygga försörjningen för den närmaste framtiden. Redan i slutfasen av samarbetet med Stiller kände han, att filmbranschen egentligen icke passade för honom. Men hans handlingsfrihet begränsades dels av efterhållsna studieskulder, dels av att hans fil. kand.-examen icke gav adjunktcompetens, emedan litteraturhistoria däri saknades. Eftersom han heller inte gärna ville gå tillbaka till något dåligt betalt och slitsamt lärararbete inom folkhögskolan, låg en återgång till journalistiken nära till hands. Helst skulle han då vilja specialisera sig på kulturjournalistik.

Sina tankar i denna riktning yppade han för redaktör Sundin på hösten 1920. Men denne sade sig numera icke ha någon plats ledig vid NT. I praktiken skulle han dock knappast ha vågat återanställa N med tanke

på den animositet i vida kretsar i staden denne väckt med sin aggressiva stil och ofta nedlåtande ton i den offentliga debatten, även om hans belackare, såsom Sundin uttryckte det, hänfört N:s hetsighet i spalterna till "ungdomens övermod". För att hjälpa N på traven hade Sundin talat med en av medarbetarna i Svenska Dagbladets politiska redaktion, den framstående historikern Nils Ahnlund, och rekommenderade N i brev den 21 januari 1921 att vända sig till denne. Allmänt, påpekade Sundin, har de stora tidningarna bättre resurser att hålla sig med kulturskribenter av N:s kapacitet än en liten landsortstidning. Det svar, N fick på sitt brev till Ahnlund, var emellertid nedslående. Dels åtnjöt Ahnlund för tillfället tjänstledighet för vetenskapligt arbete, dels saknade han i sin tidningstjänst befogenhet att anställa personal.

I mars 1921 förklarade N för Sundin, att han nu definitivt bestämt sig för att lämna filmbranschen och att han kände sig förödmjukad av sina egna och Stillers motgångar där. På N:s begäran lämnade Sundin den 1 april en utförligt kommenterad översikt över de landsortstidningar av för N passande politisk färg, som han visste eller förmodade skulle ha journalistplatser lediga. Samtidigt underströk emellertid Sundin ytterligare sin åsikt, att N passade bäst i en huvudstadstidning. De försök, N gjorde i början av april att få engagemang vid någon tidning, gav dock intet resultat.

I början av maj 1921 fick Edward Ringborg höra talas om att N skulle lämna filmen. Ringborg hade — som vi minns — under N:s norrköpingsår haft gott forskningssamarbete med denne. Han hade hjälpt Ringborg i norrköpingsarkiven. Ringborg gjorde N motsvarande tjänster i stockholmsarkiven. N hade understött Ringborg med att få ut Till Norrköpingskrönikan. Ringborg hade spanat upp mecenater till N:s vetenskapliga produktion och arkeologiska undersökningar. För det fortsatta utbytet dem emellan skulle det därför vara en stor fördel, om N återbördades till Norrköping. En möjlighet tycktes yppa sig,

då högre folkskolan just omorganiserades till kommunal mellanskola. Kanske inte alla lärartjänster skulle besättas av lärare från den förstnämnda. Ringborg, som var god vän med folkskoleinspektören Johan Bager-Sjögren, vädjade brevlades den 5 maj till denne att söka inrätta en tjänst, passande N. Bager-Sjögren, som inte tillhörde N:s allra största beundrare, noterade i sitt svar den 9, att han gärna velat efterkomma Ringborgs önskan, trots att han sade sig väl känna till stämningarna i staden mot N. Nu tycktes detta emellertid inte spela någon roll. Tillsättningen av lärare hade lagts i den nyss förordnade rektorns händer.

N hade av Ringborg fått en kopia av den- nes brev till Bager-Sjögren och blev därav så uppsluppet glad, att han i ett tackbrev den 8 maj liknade sig själv vid Rökstenens Vemod — obs dubbeltydigheten! — och Ringborg vid Varin, fadern till den åt döden vigde sonen Vemod alias N! I det långa, i optimistisk ton hållna brevet uppehöll sig N vid några ortnamnstolkningar och noterade därjämte, att han "i söndags" påträffat ytterligare 7—8 tidigare okända hållristningar. I ett ögonblick av självvranssakan konstaterade han vidare, att "fienden till allt resultat heter splittring".

Bager-Sjögrens brev till Ringborg verkade naturligtvis avkylande på N. Denne förberedde emellertid en egen framstöt i frågan och tog reda på kvalifikationer hos rektor för mellanskolan och hos de tidigare lärarna vid högre folkskolan. Eftersom han själv för att vinna behörighet måste begära och få dispens men enahanda förhållande gällde också för några andra lärare, som var aktuella, ämnade han på egen hand söka någon av de närmast passande tjänsterna och vända sig till Kungl. Skolöverstyrelsen med vederbörlig dispensansökan. För att gardera sig mot arbetslöshet ansökte han samtidigt om en tjänst vid folkhögskolan i Tomelilla. En flyttning dit bedömde han dock som slutet på sin norrköpingsforskning.

I början av juni stötte N samman med Ringborg i Kungsträdgården i Stockholm. Han var på väg till centralstationen för att

åka ned till Östergötland och fortsätta sina inventeringar av hållristningar. Han redogjorde utförligt för sin situation och för lärarläget vid kommunala mellanskolan samt vädjade till Ringborg att än en gång söka påverka Bager-Sjögren. N lovade att sända Ringborg en förlaga med lämplig argumentering för ett brev till folkskoleinspektören. Förspelet till Ringborgs nya intervention skulle givetvis hållas hemligt. Denna gång tog Ringborgs framställning skruv. Den 1 juli svarade Bager-Sjögren: "Vill blott glädja Dig med att det lyckats — trots nog så starka svårigheter — vinna Artur (!) Nordén för kom. mellanskolan och därmed för Norrköping för nästa läsår." Alltså hade den omedelbara risken för arbetslöshet avvärjts. Förordnandet följdes av fler, t. o. m. höstterminen 1923. Det möjliggjorde också för honom att ingå äktenskap, den 20 december 1922.

Till en början såsom timlärare, senare som extralärare kom N att undervisa vid nämnda skola i modersmålet, historia, tyska, franska — samt välskrivning. Eftersom han saknade examen i historia och litteraturhistoriedelen av modersmålet och hans ställning vid mellanskolan därför var osäker, bestämde han sig för att ånyo sätta sig på skolbänken för erforderlig ämneskomplettering. Han valde därvid att studera litteraturhistoria med poetik och tenderade den 16 november 1923 för professor Anton Blanck och betyget Med beröm godkänd. Därmed var han klar för fil. ämbetsexamen, vilken förvärvades den 15 december samma år.

Återstod för full adjunktkompetens att genomgå provår. Lärarkandidater med längre lärarerfarenhet kunde efter ansökan till kungl. skolöverstyrelsen få ett provår reducerat till en termin. N begagnade sig av denna möjlighet och antogs vid provårsläroverket Norra latin i Stockholm för att fullgöra provårstjänst under vårterminen 1924. Här- för begärde han tjänstledighet den 27 november 1923 med rätt att efter fullgjord provter- min få återgå till innehavd tjänst vid kommunala mellanskolan. Dess styrelse biföll fram-

Arthur Nordén vid Hvilan 1916–18.

Arthur Nordén 1927.

ställningen. N fullgjorde sin provårstermin i ämnena modersmålet och tyska på ett sådant sätt, att rektor gav högsta vitsord.

Vid sidan om sina fem terminers undervisning vid mellanskolan utvecklade N en intensiv vetenskaplig aktivitet. Sina fortlöpande fältarbeten redovisade han dels i tidningsartiklar, främst i NT, dels i facktidsskrifter. Främst ägnade han sig åt sägenhistoria och arkeologi. Härutöver hann han med att ge ut läroböcker samt en ännu oöverträffad resehandbok om Östergötland i Svenska Turistföreningens regi. Läroböckerna gällde geografi, en om Norrköping och Östergötland, avsedd för skolorna i Norrköping, en om Stockholm och Mälardalskapen, riktad till sådana ungdomar, som ville skaffa kompetens i geografi för att vinna inträde vid högre allmänt läroverk.

Ett par omfångsrika uppsatser om medeltidskvarnar i Norrköping var frukter av debatter brevlades och i NT med Ringborg, aktualiserade av dennes förberedelser för en ny, på basis av främst N:s diplomatarium revide-

rad utgåva av Till Norrköpingskrönikans första volym, utgiven av trycket i slutet av 1921. Denna, liksom de i rask takt följande volymerna II–VI av "krönikan" anmälades utförligt av N. Allt detta jämte rapporter till riksantikvarien om ifyllning av hållristningar i Himmelstalunds-området, om fynd av mynt och silverskedar i Norrköpingstrakten, om undersökningar av forngravar vid Kolstad, om skadade sådana vid Skärblacka samt vid Örstad i Dagsberg åstadkoms under 1923 vid sidan om skoltjänsten. Men ej nog därmed. Under 1922 och 1923 samlade N med en äldre trädgårdsarbetare G. A. Johansson såsom en snart sagt outsinlig sago- och sägenberättare ytterligare folktraditioner från i första hand Bråbo härad och Vikbolandet. Kontakten med Johansson hade etablerats via översetelöjtnanten Nils D. Edlund. De närmaste resultaten blev bl. a. Saga och sägen i Bråbygd (1922) och Ramundersagan i ny belysning (1923).

Möjligheterna att gå vidare inom det dittills föga bearbetade sägenhistoriska forsk-

ningsfältet fängslade N till den grad, att han hos Birger Nerman, Oscar Almgren och Gunnar Ekholm sonderade möjligheterna att få något av sina arbeten inom detta område godtaget som licentiatavhandling. Nerman, som ju själv beträtt denna specialitet, ställde sig positiv, medan de båda övriga, innehavare av professuren resp. docenturen i nordisk och jämförande fornkunskap vid universitetet i Uppsala, var kallsinniga — trots att ämnet i vissa bygder hade uppenbara knytningar till fasta fornminnen. I detta läge bestämde sig N för att satsa helt på fortsatta hällristningsforskningar. Han samlade nu de viktigaste delarna av det östgötska hällristningsmaterialet, lät överföra dessa till litografier. Eftersom han icke kunde finna någon svensk förläggare eller mecenat, lät han ett tyskt förlag ta in skriften i sammelvecket *Kulturen der Erde*. N:s volym fick namnet *Felsbilder der Provinz Ostgotland in Auswahl*. Den beledsagande texten visade, att N sedan sina första Kivik-studier börjat närma sig Almgrens åsikt, att ristningarna *främst* speglade fruktbarskriterier.

Nu började N att mer personligt närma sig Almgren. I mars 1923 sände han denne med dedikation ett exemplar av sin *Felsbilder*, samtidigt också en av honom i *Ord och Bild* publicerad, erkännssam anmälan av Almgrens nyligen utgivna bok om Gotlands järnålder. På hösten följande år var N ciceron åt Almgren, när denne besökte en del av östgötaristningarna. Dessutom tillställdes Almgren N:s brev och tidningsurklipp om N:s och överstelöjtnant Edlunds undersökningar av den stora jordvallen i V. Husby, "Götavirket".

Almgren var emellertid p.g.a. en snabbt försvagad syn på väg ifrån aktiv forskning och undervisning. Han kunde inte längre själv skriva sina brev utan åsatte dessa endast sin namnteckning. Därför kom hans vikarie Gunnar Ekholm att spela en allt större roll för N:s fortsatta akademiska studier. Ekholm var även han specialist på hällristningar. På inrådan av Almgren tillställde N på nyåret 1925 Ekholm ett urval av sina tryckta skrifter, särskilt de om hällristningar samt sägen-

studierna. Ekholm gav nu N klara besked om sin inställning till sistnämnda ämnesområde. En licentiatexamen på detta fält skulle icke, framhöll han i ett brev, "vara av den rätta nyttan för Er. Den skulle tillfredsställa Eder och Eder fars ärelystnad, men den skulle icke fylla de brister i Er vetenskapliga underbyggnad, som är orsaken till att värdet i Er hittillsvarande produktion icke fullt motsvarar Eder flit och Edert brinnande intresse". Däremot ansåg Ekholm, att N:s hällristningsstudier väl kunde gälla som licentiatavhandling. Eftersom N saknade akademiskt verifierad kompetens i fältarbeten, var det en framgång för honom, att Ekholm var beredd att godtaga hans grävningar under Schnitzgers handledning såsom fullgjord grävningkurs. Också den för licentiatexamen föreskrivna specialkursen ansåg sig Ekholm kunna betrakta som fullgjord av N genom dennes författarskap inom arkeologien. Kvar för N skulle då återstå endast den för licentiatexamen stadgade, allmänna kursen (brev t. N 23-01-15).

Dessvärre hade vid denna tid Ekholm icke fått klart för sig, att N saknade kandidatbetyg i nordisk och jämförande fornkunskap. Så snart han förstod detta, informerade han brevledes N, att denne inte kunde komma vidare utan att ha förvärvat grundkompetensen i ämnet. Detta kom som en kalldusch för N, som avskydde all tentamensläsning. Han blev så upprörd över Ekholms brev, att han av denne måste lugnas. Detta gjordes på så sätt att Ekholm å Almgrens vägnar framförde en ursäkt för att denne — fastän omedvetet — lurat i N, att kandidatexamen skulle kunna överhoppas. Almgren hade nämligen hela tiden utgått ifrån att N redan var kandidat i ämnet (brev 03-25).

Den nya situationen nödgade N att under två terminer dra sig tillbaka från allt skolarbete. Etappvis tenderade han under vårterminen 1925 av både kandidat- och licentiatkurserna. Avhandlingen, en överarbetning av *Felsbilder*, godkändes den 19 juni, då också slutprövningen gjordes. Alltefter det att Ekholm under deltentamina uppdagade luckor i N:s kunskaper, gav han kompletterande litte-

raturanvisningar. Häröver blev N synnerligen irriterad och beskyllde Ekholm för ”psykisk misshandel”. Sådan förnekade Ekholm kategoriskt och hävdade i brev den 2 juni, att han icke på någon elev lagt ned mer arbete än på N.

Parallellt med sina bokliga studier fortsatte N att gräva och publicera. Förstnämnda selsättning ägnade han sig åt vid bl. a. Viby i Ö. Ryd, vid Leonardsberg och Ekenberg i Ö. Eneby, vid Mossberg i Kullerstad, vid Kullerstad kyrkogård, vid Ängenäs i Risinge, vid Fiskeby, på Storön i sjön Glan, vid Hageby i V. Husby, i Gårdeby, i utkanten av Linköping, vid Himma i Vårdsberg, på Kungsängen vid Söderköping, vid Lundtorp i Väversunda, vid Asby i Rogslösa, vid Rökstad i V. Husby, vid Brandskogen i Bolösa nära Enköping. Dessa geografiskt vidsträckta undersökningsfält, bearbetade under sommarmånaderna 1924 och 1925, kunde N hinna med därför att han, sedan han anställts vid kommunala mellanskolan i Norrköping fått råd att skaffa sig en motorcykel, som snart blev välkänd i bygderna. Med någon av sina intresserade elever på den s. k. bönpallen, utrustad med erforderliga handreskap, behärskade N på ett helt annat sätt än tidigare, då järnväg och cykel var hans fortskaffningsmedel, hela Östergötland. Ännu lever i Norrköping många personer i 70–80-årsåldern, som på detta sätt tillsammans med N fick uppleva spänningen i en arkeologisk undersökning och N:s entusiasmerande personlighet.

Bland skrifter — utöver tidningsartiklar — N under spurtmånaderna inför licentiatexamen hann med att ge ut, må nämnas sådana om St. Olofsyxan, om Brandskogsskeppet — Vår bronsålders märkligaste skeppsbild, om Östgötska smedjor från yngre järnåldern, Östergötlands förhistoria — en handledning i kulturminnesvård, om en bronsstatyett i Tåby kyrka. I uppsatsen om St. Olofsyxan påvisade N, att de flesta åt St. Olof helgade kyrkor hänger geografiskt nära samman med äkta Tors-namn och att yxkulten intar en framskjuten plats i det östgötska hållristningsmaterialet. St. Olofsyxan skulle med

andra ord vara en kristnad torshammare. Om det nära Enköping påträffade s. k. Brandskogsskeppet sökte N leda i bevis, att dess motiv med bl. a. djurhuvuden levat kvar i textil- och träslöjd, trots att prov på sådant från bronsåldern numera saknas.

Också ett nytt ämnesområde tog N upp, de många hundratals stenrevlar, som bevarats i Östergötland. Dessa hade tidigare icke tillmätts något större arkeologiskt intresse. Men jämte fornborgar och jordvallar i landskapet hade de 1923 börjat systematiskt lokaliseras, mätas och avbildas av den 1923 pensionerade överstelöjtnanten Nils David Edlund, som i ungdomen utbildat sig i lantmäteri. Denne hade efter sin avgång från Kungl. Första Livgrenadjärregementet bosatt sig i Kneippbaden i Norrköping och stimulerats av N:s artiklar i NT och bakomliggande forskning. Själv var han såsom officer närmast intresserad av forntida befästningsanordningar men också av arkeologi i allmänhet och väl beläst inom området. Han började också leta efter fornborgar i Norrköpings omgivningar och rapportera sådana till riksantikvarien. I juni 1924 blev han förordnad till dennes ombud i Lösings härad öster om Norrköping och norr om Bråviken men utsträckte efter hand sina fältundersökningar till hela Östergötland, så småningom också till andra landskap med framförallt gällde de fornborgar. Dessutom företog han studieresor till kontinenten för att bekanta sig med forntida europeiska försvarsanläggningar, bland dessa också Danevirke. Riksantikvarien anslag pengar till fornborgsinventeringarna, dock småbelopp av mest symboliskt värde. Såsom biträden engagerade och avlönade han ur egen kassa intresserade amatörer. I oktober 1924 kunde han leverera uppmättningsritningar och fotografier till 45 östgötska fornborgar.

Följande år skrev han i S:t Ragnhilds gilles årsbok en omfattande uppsats om forntida östgötska befästningsanordningar, i vilken utöver fornborgar också vallar och revlar indragits. Detta uppkallade N att pröva Edlunds hypotes, att stenrevlarna skulle ha utgjort fundament till timrade försvarsbygg-

ningar. Anknyttande till åtskilliga stenrevlars belägenhet intill bygravfält ville N tolka dem som "helvägar", vägar till dödsriket, vägar med funktion i begravningsceremoniet.

Sin vana trogen och parallellt med fältarbeten, vetenskapligt författande och tentamensstudier engagerade sig N även nu i kommunala stridsfrågor. Denna gång gällde debatten S:t Johannis gamla kyrka. Sedan 1913 utgjorde denna stadens Hörsal. Skulle den få användas för teaterföreställningar i Norrköpings Arbetarinstitutets regi? Normalt drev nämnda institut föreläsningsverksamhet, i vilken också N engagerats. Nu ville institutet på sitt program ta upp även viss teaterverksamhet, närmast i form av tablåer såsom illustration till teaterhistoriska föredrag. Det aktiebolag, som drev Norrköpings teater, hade dåliga affärer. När arbetarinstitutet ville utvidga sin verksamhet i Hörsalen till teaterområdet och härför begärde tillstånd av stadens fastighetsdirektör, fick det nej under hänvisning till ett principuttalande av stadens drätselkammare, att teaterföreställningar skulle anses såsom "otillbörlig" verksamhet i den forna gudstjänstlokalen.

Bakom beskedet från fastighetsdirektören vädrade N kommunalt mygel. Teaterstyrelsens ordförande, en framstående kommunalman, tidigare ordförande i drätselkammaren, och fastighetsdirektören var jaktkamrater. N misstänkte, att den senare ville hjälpa den förre att avstyra besvärande konkurrens för teatern och skrev därför en indignerad insändare i saken till NT. Redaktör Sundins reaktion på denna kom i brev den 9 februari 1925: Relationerna mellan teaterordföranden och fastighetsdirektören "berättigar ändå inte till offentlig bastonad med så skarpa fastlagsris, som Du använt. Det förutsätter, att alla läsare vet, vad Du vet, men som (arbetar)institutets styrelse icke ansett sig böra draga fram". Insändaren togs heller inte in. N måste svälja förtretet.

Än djupare gick det N till sinnes, att han under provårsterminen uppenbarligen manövrerades ut från kommunala mellansko-

lan. I den ämneskombination, han dessförinnan tjänstgjort, utbyttes tyskan och franskan mot engelska, i vilken ämne han saknade behörighet. Därmed var N, trots licentiatexamen och provår med högsta betyg, inkompetent! I denna situation vände han sig till sin vän Sundin med en bön om hjälp. I eget namn, det önskade N, borde Sundin tillskriva Bager-Sjögren och hemställa, att N finge fortsätta i sin gamla tjänst. I brevet borde Sundin också påpeka, att ändringen av tjänstens ämneskombination stred mot gällande bestämmelser. Under förebärande av att han icke kände närmare till dessa och därtill var alltför litet insatt i ärendet avböjde Sundin. Däremot lät han på maskin renskriva N:s förslag till inläga och rekommenderade honom att sända den i eget namn. N föredrog emellertid att ge spelet förlorat och nappade i stället på ett sjukvikariat vid Jacobs realskola i Stockholm, som han bekantat sig med redan under sin provårstermin vid kortsjukvikiariat.

Som den yngste bland kollegiets ämneslärare fick han ta hand om vad som blev över av ämnen och klasser, sedan de äldre tagit sitt. Det blev med andra ord än en gång frågan om en tung tjänst. N:s tidigaste undervisningsämnen vid skolan blev kristendom, modersmål, tyska, historia, geografi och välskrivning. Efterhand och sedan han avancerat till extralärare och därpå till e. o. adjunkt, lättades hans undervisningsbörda och kom till sist att omfatta för adjunkturen normala tre ämnen, för N:s vidkommande modersmålet, tyska och historia — oaktat han i sistnämnda ämne saknade formell kompetens. Av eleverna upplevdes han emellertid som den mest stimulerande av skolans historielärare.

N kom att bli kvar vid Jacobs/Vasa realskola under återstoden av sin aktiva tid. Redan efter en enda termins tjänstgöring fick han där vara med om en ny, stor flyttning av sin arbetsplats. Den ålderdomliga, nedslitna skolan vid Regeringsgatan ersattes av en nybyggnad vid Karlbergsvägen i Vasastaden. Skolan bytte samtidigt namn till Vasa real-

(skola). N:s erfarenheter från NT-officinens flyttning kom nu väl till pass och utnyttjades också av skolledningen. Ordinarie adjunkt-tjänst fick N först den 1 januari 1933.

Den intellektuella miljön vid Jacobs/Vasa realskola bör ha tilltalat N mer än den vid kommunala mellanskolan i Norrköping. Där fanns ingen enda lärare med högre akademisk examen. Samtliga stannade vid den lägre akademiska examen eller vid folkskollärar-examen. Rektorn själv saknade t.o.m. studentexamen. Redan i början av sin bana i Stockholm, mötte N vid sin nya skola tre fil. doktorer och sex licentiat. Hans rektor under de första åren var licentiat.

Närmast inriktade sig N under läsåret 1925/26 att avfatta sin doktorsavhandling i nordisk och jämförande fornkunskap. Stora delar av hans ymniga produktion under 1925 är att se som förberedelser till gradualavhandlingen. Disputationsåret 1926 präglades av ett än intensivare författarskap. Utöver doktorsavhandlingen, Östergötlands bronsålder, publicerade han ett 20-tal mer eller mindre omfattande uppsatser och därutöver en rad tidningsartiklar. Ämnena spände nu över nästan alla fornåldrar: Ringstad kungsgård, Bråvallaslaget, försvarsvallen i V. Husby, som på Edlunds förslag fick namnet Götavirket, sägnerna, forntida järnhantering, Uppsala som Gamla Uppsalas föregångare, svearnas enhetsstat och bergmalmsjärnet, en andra utgåva av hans tidigare uppsats om Kiviksgraven, om messeniernas "uppror" i början av 1600-talet, om Sveriges fornfolk.

Gradualavhandlingen försvarades i Uppsala den 18 maj mot docenterna Nils Åberg och Birger Nerman, förste respektive andra opponent. Tredje opponent *con amore* var Edward Ringborg, vilken räknade detta tillfälle att framträda inför ett akademiskt forum som ett av sitt livs största ögonblick. Det beröm, varmed samtliga opponenter avslutade sin granskning, föranledde N att tro, att betyget på avhandling och försvar skulle bli så högt, att det medförde docentkompetens – och därmed gav honom möjlighet att växla

in på en akademisk bana. När så beskedet kom, att betyget stannat vid Med beröm godkänd samt att därtill i sektionens betygsprotokoll intagits en skrivelse från t.f. professorn i ämnet, Gunnar Ekholm, som noterade, att avhandlingsbetyget åsatts "med någon tvekan", försvann möjligheten till en docentur. Slutklämmen i Ekholms inlaga lydde:

Då arbetet sålunda får anses äga mycket betydande förtjänster såsom materialpublikation, under det att bearbetningen av fynden i vissa [ändrat från "flera"] punkter lämnar rum för anmärkningar, anser jag mig, om ock med någon [ordet inskjutet senare] tvekan, böra föreslå, att licentiat Nordéns avhandling med avseende på författande bedömes med betyget Med beröm godkänd.

Så snart N fick reda på detta, inledde han en av vrede präglad brevväxling med Ekholm som sökte värja sig med att andra sektionsledamöter vela åsätta ett ännu lägre betyg än det han föreslagit, alternativt kraftigare än Eklund gjort markera sin tveksamhet. Andre-opponentens slutomdöme, formulerat i Fornvännen 1966, vid N:s frånfälle, gick ut på att hans insatser rörande de östgötska hällristningarna var "en vetenskaplig bragd". N hade genom sina fältarbeten utökat numerären i landskapet kända hällristningar från ca 1 500 till omkring 5 000. Vidare ansåg Birger Nerman, till skillnad från Ekholm, att avhandlingens slutsatser präglades av "största gedigenhet". Ingen svensk arkeolog har dits till i en gradualavhandling "framlagt ett så väldigt material, upptäckt av honom själv. Utan tvivel kommer den alltid att betraktas som ett av de stora bestående verken om svensk bronsålder".

När nu den akademiska banan stängts, gällde det för N att förbättra sin position inom ungdomsskolan. De arkeologiska meriterna kunde han inte utan dispens utnyttja till ett lektorat. Men en adjunktjänst vid något provårsläroverk gav högre status och bättre lön än motsvarande tjänst vid en realskola. Vid Norra latin, där N fullgjort provår och var välkänd, ledigförklarades på våren 1926 en adjunktjänst i modersmålet, tyska och

historia. Skolans rektor förordade N framför en fullt behörig medsökande — under förutsättning till att N sökte och erhöll dispens från kravet på fil. kand.-betyg i historia. Särskilt tryckte rektor på N:s vetenskapliga förtjänster, hans förnämligt genomförda provår samt hans mångåriga undervisning i just historia. Men skolöverstyrelsen utnämnde en fil.magister utan vetenskapliga meriter, med sämre provårsbetyg ehuru med full behörighet.

Ungefär samtidigt handlade överstyrelsen ett likartat utnämningsärende vid ett provårsläroverk i Göteborg. Där föredrogs under hänvisning till de rätt måttliga vetenskapliga meriterna en licentiat framför en fil.magister. Härpå tog N fasta i ett överklagande hos Kungl. Maj:t. Därutöver sökte han få igång en pressdebatt om skolöverstyrelsens inkonsekventa utnämningsspolitik. I sådan avsikt uppvaktade han dels Torsten Fogelqvist i Dagens Nyheter — med ett förflutet i Norrköping — dels sin gamle vän Erik Sundin. På N:s hemställan, att NT skulle ta upp saken redaktionellt — och därmed ge den ökad tyngd — samt härför nyttja ett förslag till ledare, som N sänt med, svarade Sundin den 29 september 1926, att han alltför litet kände bakgrunden till SÖ:s båda skiljaktliga ställningstaganden för att vilja gå med på N:s förslag. Han inskränkte sig därför till att den 2 oktober under rubriken "Två utnämningsfrågor" på en av de allmänna textsidorna införa N:s inläga — dock anonymt och med följande inledning:

Från en initierad person har redaktionen mottagit följande inlägg, som synes blotta en rätt märklig inkonsekvens i två likartade utnämningsfrågor.

Regeringen gick på SÖ:s linje och avslog N:s besvär. Han blev följaktligen kvar vid Vasa realskola.

Precis som under sina folkhögskoleår tog N i skolarbetet en lång rad initiativ utanför sitt egentliga tjänsteområde. Ett exempel: Redan under vårterminen 1927 organiserade han tillsammans med en intresserad målsman dels en föräldraförening, dels en filmföre-

ning. En förutsättning för båda var, att skolan på sin nya plats fått en stor och ståtlig aula, lämpad för bl. a. filmföreläsningar. Genom filmföreningen skulle — med N såsom ordförande — anskaffas goda spelfilmer. Överskottet från filmaftnarna — vilka genom föreningsformen slapp nöjesskatt — skulle fonderas och ge bidrag till skolresor, idrottspriser och skolans prydnad. Detta sätt att skaffa pengar till behjärtansvärda ändamål ansåg N vida bättre än att via dansaftnar, "vilka genom tillströmning av okontrollerad publik utifrån hastigt urartat", få in erforderliga medel. Redan under följande hösttermin kom filmaftnarna i gång och inleddes samt avslutades av N:s sakkunniga presentationer och analyser. Såväl elever som föräldrar och i viss utsträckning också personal deltog i filmföreläsningarna. Bland av N för medel ur filmfonden anordnade skolresor märktes sådana till Gotland, Västkusten, Dalarna och Norrland. Om han inte själv var med som ledare, hade han svarat för planläggningen.

I föräldraföreningen påtog sig N för en period sekreterareposten. Dess viktigaste initiativ, bakom vilket N stod var att söka hindra tillkomsten av ett höghus söder om skolans gård. Denna hade från början skilts från Vasaparken allenast av Odengatan, inte av några hus. Parken tänktes, då skolan drog in i byggnaden vid Karlbergsvägen, kunna utnyttjas för utomhusgymnastik och idrottsövningar. Nu ämnade postverket uppföra ett höghus längs Odengatan på skolgårdens södra del. Inte enbart direktförbindelsen med Vasaparken skulle därmed gå förlorad utan även möjligheten att få sol på skolgården. N satte sig i spetsen för en rad protestaktioner och lyckades förmå postverkets generaldirektör till en kompromiss, genom vilken byggnadskomplexet stannade vid en längre höjd än den planerade. Under huvuddelen av sin tid vid skolan var N dess bibliotekarie, periodvis också rektors sekreterare.

Men all sin fritid, alla sina ferier ägnade N åt fortsatta forskningar inom de många områden, som engagerat honom. Enbart en upp-

räkning av titlar på hans uppsatser under 1920-talets senare år imponerar:

1927

Schwedische Felsbildforschung, Gravröset vid Brandskogsskeppet, Fornminnena och landskapet, Namnet Värmdön, Uppländska Skälv-gårdar, Jordagods, ättegård och helgedom, Vem var 'Ylvan'?, Bulverket på Gotland.

1928

Besvärjelser som galbacksmagi, Drotsen Brunke och Brunkeberg, Stång som bro-namn, Galg fåglarnas villoläger.

1929

Ossian Elgströms skildringar av grönländsk nordbokultur, Stångebro och Gamlabro — Eriksgatans huvudbroar i Östergötland, St Görans spetaladamm vid Söderköping, Prinsbröderna och ryttarenivet (på Kimstad kyrka), Arkeologiska bidrag till ortnamnsforskningen, Skysie hage, Stångapelle och St Olof vid Helgeå, Vasavapnets hemlighet, Dråparen i blotlunden (Okundaristning n. i Ö. Husby) samt — och främst — Östergötlands järnålder I:1.

I den sistnämnda sammanfattade han sina och andra grävningar i Bråbygden, sägnerna kring Helge Hundingsbane och Tora Borgarhjärt samt om Bråvalla slag. I fråga om Tora, vilken skulle få till make den, som avlivade den väldiga "lindorm", vilken slingrat sig kring hennes jungfrubur, hade N fått ögonen på en ristning i en lodrät bergvägg strax ovanför Hults bruk i Kvillinge. En ryttare i hög hatt ränner där svärdet genom en drake. Framställningen tolkades av N såsom ett vittnesbörd om att Borgarhjortsagan var känd i Kvillinge-bygden ännu på 1800-talet. Drakdödaren — som då skulle vara Ragnar Lodbrok — bär emellertid en omisskännelig prägel av dalmålning, omsatt till hällristning. Bokstäverna SGDD i anslutning till ristningen torde böra tolkas som Sankt Göran Dödar Draken. Flera andra ristningar, icke observerade av N, finns på bergväggar mellan Hults Bruk och Jakobsdal. En av dem bär initialerna på en bruksinspektör vid Hult under första årtiondet av 1800-talet samt ett årtal från

samma decennium inhugget. Med Borgarhjärt-sagan har dessa ristningar således ingenting att skaffa.

Del I:2 av samma verk utkom 1938. Den hade sin tyngdpunkt i fornborgarna. Överstelöjtnant Edlund hade, när han 1931 gick bort, kartlagt praktiskt taget samtliga ca 100 fornborgar och befästningsvallar i Östergötland och i en lång serie artiklar i NT 1925, "Forn-tida befästningar i våra trakter", skildrat dessa mot en europeisk bakgrund. Men han hade icke utfört några grävningar. Sådana hade på några ställen tidigare gjorts av Oscar Almgren och Bror Schnittger och fortsattes av N, dock endast i stickprovssvis. Dessutom kartlade N de borgar, vilka Edlund icke medhunnit. Varje sådan beskrevs och avbildades — i stort sett efter Edlunds renritade uppmätningar. Fynd från samtliga grävningar redovisades och tidfästes av N till äldstslutet av 400-talet e. Kr. Också försvarsvallarna i V. Husby redovisades utförligt och daterades till 400—750 e. Kr.

Vid Edlunds frånfälle hembjöd dennes stärbhus hans väldiga materialsamlingar, tidsningsartiklar och flera utkast till uppsatser till Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien. Denna uppdrog åt N att ordna, förteckna och vetenskapligt värdera materialet. Mot slutet av sitt liv hade Edlund avtalat med N, att denne med sedvanlig källredovisning skulle få utnyttja hans arbeten. Så gjorde N också. I sin redovisning kom N fram till att samlingarnas värde — lågt räknat — kunde ligga vid 10 000 kronor men föreslog, att dödsboet skulle få 6 000. Akademien biföll 3 000. Motivet till prutningen var främst ett påpekande av N, att man icke kunde utan kontroll på platsen godtaga Edlunds beskrivning av de kartlagda objekten. Materialet skulle därmed ha sitt värde främst som vägvisare till respektive fornlämning. Särskilt gällde detta om stensträngarna, vilka ofta var diffusa och kunde förväxlas med stengärdesgårdar.

Del I:2 av järnåldersboken behandlade också "Götavirket". Detta hade 1924 uppmärksamrats av Edlund, som i sin tur satts

på spåret av trädgårdsarbetaren Johansson. Efter en preliminär undersökning ansåg sig Edlund kunna avvisa äldre teorier om att vallen skulle ha anlagts i anslutning till striderna mellan Magnus Ladulås söner i början av 1300-talet eller till inbördeskriget 1598. I stället kom han fram till att anläggningen hängde samman med de krigshändelser, som återklingar i Beowulf-dikten från 400-talet. Om vallens syfte och datering underhöll Edlund och N under hela hösten 1924 en livlig korrespondens. På förordnande av riksantikvarien anställdes under N:s ledning provgrävningar på senhösten nämnda år, närmast föranledda av att en jordbrukare i trakten börjat schakta bort delar av vallen.

Under framhållande av Johanssons och Edlunds ovärderliga insatser gav N den 22 november en första orientering om dittills uppnådda resultat och anläggningens placering i de politiska händelseförlopp, Beowulf-dikten speglar. Riksantikvarien fick utförliga rapporter den 8 oktober och 7 november. I järnåldersboken fördjupade N ytterligare analysen av den stora samt en mindre vallanläggning.

Sin tredje volym i serien om Östergötlands järnålder, numrerad II, utkom N med först 1943 och den kan närmast betraktas som en torso. Den avhandlade Östergötlands gränser, dess vårdkasar, stensträngar, forntida bygdeindelning, bossgårdar och labyrinter. Sistnämnda tema hade ytterst initierats av Edward Ringborg, som på en karta över Himmelstalunds by i Ö. Eneby upptäckt namnet Trojenborg och meddelat N detta. Upptäkten föranledde honom att redan 1921 i sin *Spår av hedendom i Norrköping* samt i sin doktorsavhandling flyktigt beröra labyrintfrågan. Nu redogjorde han för alla fyra, 1943 kända östgötiska labyrinter, dock utan gå in på någon djupare analys. Han endast antydde ett magiskt eller rituellt sammanhang. Till de östgötiska bossgårdarna fann han en annan bakgrund än den medeltida västgötiska bo-indelningen. Närmast såg han i dem spår av en äldre kyrklig godsförvaltning. Också folknamnet götar-göter-goter bestods

ett utförligt avsnitt — utan att något deciderat ställningstagande gjordes.

Volymen skulle enligt titelbladet även ha innehållit ett kapitel om landskapets runor och ett om dess forntida vägar. Tidsförhållandena, N:s egen arbetssituation samt svårigheterna att få någon förläggare till skriften gjorde emellertid, att dessa avsnitt aldrig befordrades till trycket. Vad som trycktes tillkom dessutom under en så lång tidrymd, att fler av N framförda hypoteser redan överspelats, när aktuella avsnitt av boken förelåg — utan att han således kunde ta ställning till andra forskares resultat. Manuskriptet om runorna överlämnade N till Vitterhetsakademien under förhoppning, att det genom dess förslag skulle kunna tryckas. Så har emellertid ännu 1989 icke skett.

Under 1930-talet åstadkom N — utöver vad som redan framgått — bortåt 50 större eller mindre uppsatser samt ett oöverskådligt antal tidningsartiklar. I denna väldiga produktion kan pekas på en rad inlägg i den fortgående debatten om hållristningstraditionens utsträckning i tiden och dess eventuella möte med urnordiska runristningar. 1932 utkom Hållristningstraditionen och den urnordiska runskriften, 1934–36 *Från Kivik till Eggjum*. Särskilt intresserade sig N för inskrifter med magiska inslag exempelvis i En nyfunnen runsten med magiskt syfte från 'övergångsåldern' (vid Söderköping) samt Magiska runinskrifter, båda från 1937. Andra exempel gav han muntligen i debatterna i mitten av 1930-talet i Elias Wesséns runologiseminarium vid Stockholms högskola, där han var en av de mest aktiva och uppslagsrika deltagarna.

År 1929 hade en liten men innehållsrik text, huggen med s. k. rök-runor, anträffats vid Oklunda gård i Ö. Husby socken. N gav denna en skicklig tolkning, publicerad 1931 i *Fornvännen*. Det rörde sig om ett rättsdokument, förmälände om en dråpare, som sökt asyl hos vårdaren av ett 'vi' (offeraltare av trä i det fria). En senare gjord tolkning avviker endast i ringa mån från N:s.

Fyndet av ett guldbleck med ett älskande

par på den plats i Ringstad kungsgård, där bondens/hövdingens högsäte bör ha stått, föranledde uppsatsen *Le problème des 'Bonhommes en or'* 1938. För tysk publik gav N 1939 ut *Die Schiffbaukunst der Nordischen Bronzezeit*. I riksantikvarieämbetets serie Svenska fornminnesplatser författade han 1936 och 1937 Norrköpingsbygdens bronsålderminnen, respektive Norrköpingsbygdens järnålderminnen. Tillsammans med tre andra forskare, bland dessa den tidigare omtalade folkskolläraren Torsten Engström vid Marmorbruket, publicerade N 1932 Stenåldersboplatser i Östergötland. Året dessförinnan sökte han ge en nytolkning av Sveriges namn utifrån en översättning av 'svin' (med kort i) såsom 'grunt ställe vid strand'. Uppsatsen hette Sverigenamnet och Enköpingsbygden och knöt en till sockennamnet Svinnegarn.

Under de följande decennierna mattades N:s produktivitet. Inga nya forskningsområden inmutades. Historiken 1959 över Jacobs/Vasa realskola, Jacobiternas gamla skola 300 år, var endast skenbart ett undantag. Ämnet tog N upp mer av plikt känsla än av forskarintresse. Den gamla skolans historia hade nämligen av två tidigare rektorer, Algot Lindblom och Olof Lundqvist, påbörjats men avbrutits av deras dödsfall. Den sistnämnde gick ur tiden året innan Jacobs realskola blev Vasa realskola. Till invigningen skulle den lundqvistska historiken ligga klar. När N påtog sig att fullborda denna hade han så knapp tid på sig, att erforderliga kompletteringsforskningar var uteslagna. Resultatet blev en skrift, vari skolans många och oftast undermåliga hemvist skildrades, glimtar gavs ur det hårda rotting- och färladominerade skollivet, på vilket flera senare i livet kända män, August Blanche, August Strindberg, Carl Milles och Olof Winnerstrand blickade tillbaka med ångest och avsky. Tyvärr gav N ej ens antydningssvis någon skildring av sina egna mer än tre decennier vid skolan. N:s eget främsta bidrag till skriften blev de journalistiskt schvungfulla kapitelrubrikerna.

N återvände nu ofta till flera av sina gamla intresseområden, bl. a. teater och film. Från svensk films guldålder (1944), Norrköpings äldsta teatersällskap (1951–52) samt Norrköpings äldre teatrar I–II (1955–57) är exempel härpå. Frågan om jordvallen i V. Husby och om Bråvallaslaget tog han upp till förnyad prövning 1943 i *Två krigsteatrar* – två folköden (i Östgötarenadjären). Tidigare mer kategoriska slutsatser, t. ex. om identiteten mellan Beowulfs 'Korpskogen' och Ramshäll (Korpberget) vid Söderköping, mildrades nu något.

Hällristningar och runor fångslade alltså: Tysk runforskning under de sista åren (1940), *Felszeichungen und Runenschrift* (1941) samt nekrologer 1940 och 1941 för svensk, respektive tysk publik dokumenterar detta förhållande. Andra exempel härpå ger Rökstensingressen en gång till (1945), Kensingtonstenen (1949), Rökstenen närmare verkligheten (1958) (samt andra anmälningar 1958 och 1959 av Elias Wesséns nytolkning av Rökstenen), Vikingatidens runor (1959), vidare Sparlösa och Kälvesten, våra äldsta historiska runinskrifter (1961).

Till hållristningsproblematiken återvände han 1942 i Sliprännornas och skålgroparnas problem, i Villfarastenen 1946 och i De förkristna årtusendena i Östergötland. Magi och religion utövade alltså sin lockelse, vilket ses i Mellansvenska labyrinter 1945, i Sibberyd, Röks prästgård och Sibbe helgedomsvårdare, i viss mån också i Sögen och fornminne i Fiskebybygden 1961.

Under sina allra sista levnadsår ägnade han sig åt förberedelser för en tredje och sista volym av verket Norrköpings äldre teatrar. Avsikten var, att denna skulle omfatta tiden 1850–1947. Arbetet slutfördes, delvis på grund av hans material, 1974 av Sven Lutteman.

Vid en återblick på den forskargärning, N vid sidan av ett tungt, vardagligt undervisningsarbete – i sig utfört med sällsynt engagemang och entusiasm samt uppskattat av generationer elever – orkade han trots sin egentligen

svaga fysik genomföra ett inom sin samtids kulturvetenskap unikt forskningsarbete, präglat av bredd, djup och uppslagsrikedom. Dess sammanhållande länk var Östergötland. Hans insatser var alltid stilistiskt av hög klass. N:s snabba tanke- och kombinationsförmåga ledde honom väl då och då till vad som senare visade sig vara förhastade slutsatser eller orealistiska hypoteser. Men de stimulerade odisputabelt den vetenskapliga diskussionen.

N:s hetta i polemiska sammanhang gav honom som vi sett många fiender. Däri ligger nog en del av förklaringen till att hans kapacitet aldrig togs i anspråk i akademiska sammanhang. I gengäld fick han alltid själv välja sina forskningsuppgifter, väsentligen sådana som låg och väntade inom hans hemprovins. I fråga om utforskande av dess forntid är han hittills utan motstycke. År 1939 tilldelades N Kungl Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademiens Hildebrandspris. Två år senare kallades han till korresponderande ledamot av akademien.

Sina dominerande intellektuella intressen till trots var N en praktisk lagd människa. Egenhändigt inredde han sitt bibliotek med hyllor och skåp i den Ålstens-villa, han ägde och bebodde med sin familj under senare delen av sitt liv. Egenhändigt band han den oerhört omfattande mängden av till sig inkommande brev. Sina excerpter, fotografier, rapporter, utkast till undersökningar och uppsatser ordnade och kapslade han på ett sätt, som avslöjar den pedantiske ordningsmänniskan. Efter hans död överlämnades hans omfattande arkiv till Stifts- och landsbiblioteket i Linköping.

Källor och Litteratur

RA: Ecklesiastikdepartementets konseljakter 9 juli 1926 och 16 dec. 1932, nr 49; forskardiarier 1915–20.

Stockholms stadsarkiv: Jacobs/Vasa realskolas arkiv: lärares meritlistor, kollegieprotokoll, årsredogörelser, kataloger; Högre latinläroverkets å Norrmalm arkiv: kollegieprotokoll och kataloger 1925.

Norrköpings stadsarkiv: Norrköpings kommunala mellanskolors arkiv: kollegieprotokoll, årsredogörelser och protokoll; Norrköpings skolstyrelsens protokoll 1921–25; mantalsregister.

S:t Olai församlings arkiv: födelse- och doplängd 1891.

Norrköpings stadsbibliotek: Edward Ringborgs samling: brev från N, J Bager-Sjögren, H Lundgren och P Swartz; kommenterad första upplaga av Till Norrköpingskrönikan, I.

Stockholms tingsrätts arkiv: Boupppteckning efter N 1965.

UUB: Filosofiska fakulteten: Inskrivningsmatrikel 1909–1911; tentamenslista 1925; Humanistiska sektionens protokoll 1926.

Antikvariskt-topografiska arkivet: Riksantikvarieämbetes diariier; inkomna rapporter från Schnitgers, N:s och Edlunds undersökningar.

Huvuddelen av N:s eget arkiv finns i Linköpings stiftsbibliotek, en mindre del hos Marcus Nordén, Bromma.

B Nerman, Arthur Nordén i memoriam (Fornvännen 1966).

V Loos, En avisa genom två sekler (Norrköping 1958)

E Ringborg, Till Norrköpingskrönikan, I–VI (Norrköping 1916–1923).

Kataloger och årsredogörelser från folkhögskolorna i Molkom, Lunnevad och Hvilan.

Sveriges statskalender.

Periodica: Dagens Nyheter, Norrköpings tidningar 1909–1065, Nya Dagligt Allehanda, Svenska Dagbladet, Östergötlands Dagblad.

Muntliga uppgifter: Marcus Nordén, Äppelviken, Stig Edlund, Linköping, Holger Hartvig, Åby.

Hugo Englund — mjölkhandlare och konstsamlare i Sundbyberg

Av Bengt Järbe

Med företeende av ett av den 20 juli 1921 av pastorsämbetet i Maria Magdalena församling på Södermalm i Stockholm utfärdat flyttningsbetyg skriver sig den 18 augusti samma år mejeristen Johan Hugo Englund i Sundbyberg. Adressen är Sturegatan 14, där det i hörnet av denna gata och Rosengatan ligger en grönmålad trävilla med glasveranda. För sundbybergare är villan, som revs 1945 och ersattes av ett 1946 färdigställt större hyreshus i sten, känd under namnet Rosenhill — smått legendarisk, sedd med lokalpatriotens ögon, emedan det var här, i det i villan belägna "Lundins café" som en gång i början på 1890-talet Sundbybergs Idrottsklubb bildades.

I registreringslängden från tiden för Englunds inflyttning upptages villan under beteckningen "Lilla Sundbyberg" 9. I fastigheten bor 1922 11 vuxna och 4 barn. Av mantalslängden framgår att Johan Hugo Englund, som nu alltså för första gången förekommer i den dåvarande köpingens mantalslängder, är född i Björksta församling, Västmanlands län, den 5 juli 1890. I samma mantalslängd möter även namnet Johan Bertil Englund, en yngre bror till den förenämnde och liksom denne född i Björksta församling, den 20 september 1898. Han har den 9 december 1921 skrivit sig i Sundbyberg dit han flyttat från Katarina församling på Södermalm i Stockholm.

Hugo Englund, som han kallar sig, skulle komma att göra en betydande insats i Sveriges unga konstliv på 20-talet och i början av 30-talet. Han var intresserad av konst och

generös till sin läggning, hans hem i Sundbyberg blev under alla år samlingspunkten för en rad ännu okända konstnärer vilka längre fram — åtminstone flera av dem — skulle få sina namn inskrivna med stora bokstäver i den svenska konsthistorien. Begåvade "hetsporrar" som Gideon Börje, Sven X:et Erixson, Eric Hallström och Hilding Linnqvist, vilka inte ville gå redan banade vägar utan följa det egna kynnet och lynnet och trampa egna stigar i den snårskog av "-ismer" som vuxit fram och med sina doktriner hotade kväva konsten. Men — år skulle det taga innan "gapflabbet", som från början mött dem, hos kritiker och publik tystnade och förbyttes i beundran.

Andra konstnärer att nämna i "kretsen kring Englund" är bröderna Carl och Gustav Alexanderson, Sven Hempel, Martin Lindström, Alexander Roos och Josef (Jocke) Öberg. Namnen på de sammanslutningar, i vilka dessa och andra likasinnade konstnärer skulle börja framträda på utställningar, visar klart hur de såg på sig själva och sin konst. Den ena var Falangen med bl.a. då Gideon Börje, Hallström och Linnqvist, som ställde ut första gången 1922 på Liljevalchs konsthall i Stockholm där 1926 den andra gruppen med bl.a. bröderna Alexanderson, Sven X:et Erixson och Hempel — "proletäretikens förtrupp" — skulle ställa ut 1926. Den samlingsrubrik, "Fri konst", under vilken de 1925 ställt ut i Göteborg året innan är också ett talande bevis för det sagda.

Hugos hem erbjöd dem en fristad, öppen för diskussioner och arbete. Mat och husrum,

om sanningen skall fram även en sup, kunde de räkna med att få, viktigare för dem var dock att han förstod och uppskattade den viljans ofta envisa kamp som låg bakom tillkomsten av deras målningar — ”ungdomlig” ofullgångenhet och kämpande valhänthet men tvärsigenom präglad av äkthet. Omedvetet för honom själv blir hans handlande, byggt på levande intresse och speciella förutsättningar att vinna dessa konstnärers förtroende, till ett av för all framtid bestående värde vilket väl också kanske först i dag kan rätt bedömas.

Det västmanländska Björksta, där Hugo föddes, ligger väster om Sagåns nedre lopp, alldeles invid gränsen till Uppland — Enköping är också närmaste stad. Socknen, ingående i Ytterturbo härad och pastorat i Sala kontrakt av Västerås stift, omsluter flera byar. Av dessa är i sammanhanget av intresse byarna Östanbro, Ytterberga — även benämnt Nykvarn — Åby och Igelsta. Till gården Igelsta 2, tillhörande godset Målhammar, kom 1881 arbetaren Johan Anton Englund, Hugos far. Denne, född 11.10. 1857 i Björksta, var son till hemmansägaren Johan Gustaf Englund, i trakten kallad ”Pinkel-Gustaf”, och gift med Anna Kristina Andersson.

Modern dog en vecka efter sonens födelse. Fadern gifte 1859 om sig. I detta äktenskap föddes en dotter och en son, vilken skulle övertaga gården. Johan Anton skall, enligt vad som sägs men inte gått att bekräfta, ha placerats i fosterhem där han fick växa upp. Han arbetade sedan som dräng på olika gårdar i hemsocknen och trakten däromkring. 1880 hade han tagit tjänst på Lönsåkers gård i Sparrsätra, en socken inte långt från Björksta. Från denna gård är det som han 1881 återvänder till Björksta och städjar sig på gården i Igelsta. Där skall han vara kvar till 1892. Han hade 7.11.1881 ingått äktenskap med snickardottern Matilda Bernhardina Berggren från Sevala, också detta en socken i Ytterturbo härad och församling i Tortuna och Sevala pastorat i Västerås stift. Sevala ligger kring Sagån nordnordost om Västerås.

Hustrun var född 24 sept. 1859 och paret vigdes i Björksta kyrka. I äktenskapet föds 1885 det första barnet, sonen Algot, samt därefter, med två års mellanrum sonen Ture 1887 och dottern Hulda 1889 innan det var dags för Hugo att komma till världen 1890.

Enligt mantalslängden 1888 för Björksta brukar bonden August Larsson i Berga gården Igelsta 2 under Målhammar, 1890 uppges längden att gården äges och brukas av C G Berglund. Johan Anton Englund är också vid denna tid endast deltidsarbetande på gården. Han hade nämligen från den första oktober 1888 av Kungl. Generalpoststyrelsen och på förslag av postinspektionen i Centrala distriktet i Västerås genom skrivelse 31.7.1888 antagits som lantbrevbärare på sträckan Orresta — Östanbro, det senare centralort inom Björksta. Kontrakt hade upprättats 3.8.1888. Enligt detta skulle Johan Anton från Orresta station ombesörja postbefordran till Östanbro och åter 4 gånger i veckan mot, som det heter, ”en lega av 1 krona per var med post fullbordad tur”. Den sammanlagda vägsträckan fram och åter uppgick till c:a 1,5 mil och Johan Anton drog posten på en kärra.

I vanlig ordning hade tjänsten utlysts genom kungörelse vilken, som föreskrevs, blivit uppläst tre gånger i Björksta kyrka under juli månad. Två sökande infann sig till den anställningsintervju med postdirektören i Centrala distriktet, som hölls på Östanbro poststation 19.7. Den ene var Johan Anton, den andre inhyssesmannen P. E. Eklund. En tredje sökande, förre grenadjären J. E. Berggren, hade anmält sig skriftligen men uteblev från intervjun 19.7. och kunde således inte ifrågakomma för anställning. (Han hade f. ö. i ett för allt begärt 300 kronor per år.) Som framgår av postinspektörens skrivelse ansågs Eklund vara ”mindre tjänlig för lantbrevbäringsbestyret såsom ofärdig i ena benet” och trots att han endast begärt 95 öre dubbelturen, varigenom postverket årligen skulle ha sparat 10 kronor och 10 öre, hade postinspektören funnit för gott att föreslå ”arbetaren Johan Anton Englund i Igelsta” och att med

denne upprätta ett förslagskontrakt på vilket postinspektören nu begärde kungl. Generalpoststyrelsens godkännande. Som framgått fick han detta — men, tala om byråkrati!

Johan Anton, vilken vid anställningsintervjun av postföreståndaren i Östanbro rekommenderats som "synnerligen lämplig", skulle inneha sin tjänst som postbud till 31.3.1916. Han fick från och med 1898 sin ersättning höjd till 5 kronor och 80 öre per vecka samt hade från och med 1910 1 krona och 70 öre för varje "med post fullbordad tur", med andra ord en krona mer i veckan.

Hustrun Matilda bidrog till familjens försörjning. Hon var, som man sade "finsömmerska", hon sydde hemma i mån av tid åt "bättre folk". Det blev många munnar att mätta. 1892 föddes dottern Olga. Hon kom att kallas "vackra Olga" och var, liksom modern Matilda, en vad man populärt säger "stilig kvinna", fadern Johan Anton gjorde utseendemässigt ett mera alldagligt intryck.

Matilda gav så 1894 livet åt en son, Bernhard, och 1896 åt en dotter, Berta, vilken emellertid dog året efter. Så följde ytterligare två söner, Bertil (1898) och Albert, född den 30 september 1900. Samtliga söner bar f.ö., liksom Hugo och Bertil, efter fadern förnamnet Johan och döttrarna efter modern namnet Elisabet.

Johan Anton Englund avled den 18 maj 1925. Familjen var då sedan ett femtontal år tillbaka mantalskriven under Ytterberga 1:2 dit man flyttat från Åby.

Matilda skulle överleva sin make i många år och dog först den 20 mars 1940. Den lilla röda stugan med vit förstukvist och tillhörande trädgårdstappa, där Johan Anton framlevde sin sista tid, finns ännu kvar. Den ligger ett stenkast från Sagån vid kvarnen i Nykvarn. Av sönerna var det blott Bernhard som skulle stanna kvar hemma. Han var förkörare vid Nykvarns gård men skulle 1932 köpa hemmanet Östanbro 1:6. Detta födde en häst, fem kor och en gris, för djuren fick Bernhard hjälp med att på 40-talet bygga en ny ladugård. Modern bodde nu hos honom. Han skulle bruka hemmanet till sin död 1957

då han avled av sviter efter en olyckshändelse. På föråret hade en natt Bernhard, vilken bodde ensam på gården — han var liksom Hugo, Bertil och Albert ungkarl — hört mystiska ljud från någon, troligen en luffare som sökte nattlogi i uthusen. Med sin hund i följe, en St Bernhardshund, hade han gått ut för att se efter vad som hände. Hunden drog omkull honom och han föll ned från gårdsbron. Han bröt benet och låg kvar ute ensam hela natten. Efter vård på lasarettet återvände han hem men dog kort därpå.

Hugo Englund 1922.

Hugo hade 18 år gammal brutit upp från föräldrahemmet 1908 och flyttat till Kolbäck. Hans adress är Mejeriet, Kolbäcks stations-samhälle — Hugo har som elev vid detta börjat sin utbildning till mejerist. 1.9.1909 är han skriven i Domkyrkoförsamlingen i Västerås och i Västerås skall han sedan vara till i början av 1911, han är 1.5. detta år åter skriven i Björksta. Var han bodde och vad han gjorde i Västerås har inte gått att utröna, då han inte står nämnd i vare sig mantalslängder eller mantalsuppgifter. En brorson till Hugo tycker sig dock ha hört att han gick i skola där — i så fall måste det ha varit på någon av Tekniska skolans linjer.

Hur som helst. I Björksta har Hugo anställning på mejeriet i Orresta som ägs av delägarna i Orresta mejeriförening. Enligt mantalslängden för Björksta 1912 är C. M. Carlsson då mejerist på företaget, A. A. Eriksson bokhållare och, som ny, Hugo Englund maskinskötare — det finns också flera andra anställda. Från Björksta och Orresta mejeri flyttar Hugo 23.10.1913 till Odensvi. Ny arbetsgivare blir Busta mejeriförening som äger Backa 1, nr 1³ där mejeriet är beläget och där Hugo även bor enligt mantalslängden 1914 för Odensvi. Hugo Englund är ensam anställd vid företaget — han är både mejerist, maskinist och mera i en och samma person.

15.11.1915 tar så Hugo steget ut i stora världen och flyttar från Odensvi till Stockholm. Han har enligt sin 3.1.1916 undertecknade mantalsuppgift som bostadsadress Kocksgatan 43 i kvarteret Båtsmannen mindre nr 3 inom Katarina församling och är som mejerist anställd vid Lars Anderssons mejeri i samma hus — Andersson äger f.ö. huset. Därifrån flyttar Hugo emellertid ganska snart. 1.1.1917 är hans adress Grevgatan 57 i kvarteret Gnistan nr 2 inom Oscars församling. Han arbetar hos AB Nådhammarbodarna vilket, som reklamen säger, har smör, mjölk och ägg som specialitet. Företaget ligger vid Sibyllegatan 20. Efter endast ett par månader flyttar Hugo igen, 17.4. och nu till Engelbrekts församling. 10.7. 1917 är han dock åter skriven inom Katarina församling.

Varför han flyttade från Oscars till Engelbrekts församling är okänt, möjligen är förklaringen den att AB Nådhammarbodarna också flyttade 1917 — från Sibyllegatan 20 till Birger Jarlsgatan 81 i kvarteret Målaren inom Engelbrekts församling och att Hugo s. a. s flyttade med, hans bostadsadress är emellertid okänd.

På Södermalm skall Hugo bo och arbeta till dess han flyttar till Sundbyberg. I Katarina blir hans nya adress Folkungagatan 8F i kvarteret Båtsmannen större nr 6 och enligt mantalsuppgiften 1918 arbetar han i Ernst Petterssons mejeriaffär vid Södra Bantorget (1940 omdöpt till Medborgarplatsen). Vid Folkungagatan bor han ännu 1920 och har samma arbetsgivare. Detta år flyttar han emellertid till Högbergsgatan 43 i kvarteret Dykärret mindre nr 6 inom Maria Magdalena församling där han står skriven den 30 november 1920 och där vid tiden också Ernst Petterssons mejeriaffär ligger.

Hugos bröder Bertil och Albert har under sista halvåret 1920 kommit till Stockholm och Södermalm, där de har samma adress som tidigare Hugo, Folkungagatan 8F. Enligt mantalsuppgiften 1921 är Bertil mejerist i Ivar Petterssons mejeriaffär, som ligger vid Wollmar Yxkullsgatan 1, Albert är mejerielev hos Ernst Pettersson. — Bertil hade f.ö. fått sin utbildning till mejerist vid Orresta mejeri, där han börjat som elev 1914.

När Hugo och Bertil 1921 flyttade till Sundbyberg är detta ingen stor ort. Den har omkring 6 900 invånare och detta har den också 1927 när Sundbyberg blir stad, tre år senare är emellertid invånarantalet i det närmaste 8 500. En förtor med kåkartad utkantsbebyggelse, mest trähus i grönt, rött, vitt och gult och med ofta i brunt snidade träräcken kring balkongerna eller med buktiga burspråk och rakhörniga verandor där dagsljuset silade in genom det mångfärgade glaset i rutorna. Man kunde om Sundbyberg säga även då, vad någon sagt redan 1889, att "det är som mitt över platsen på måfå en jättelik Nürnberggask med en leksaksstad — hus, träd, plank och

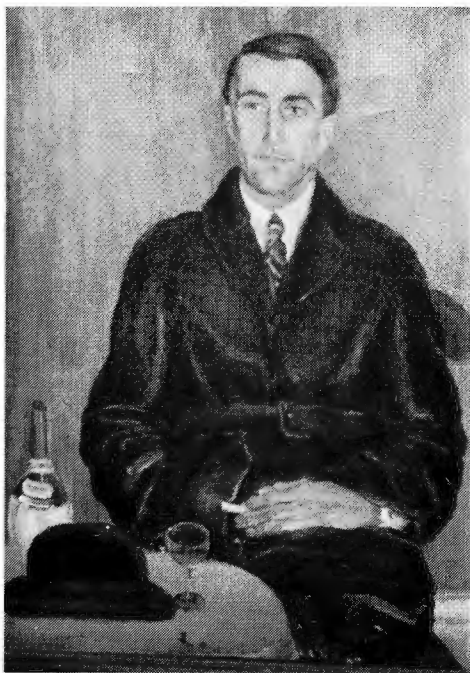
staket, blivit stjälp. Det hela bildar ett ordigt virrvarr". Så småningom skulle dock förändringarnas vind blåsa över Sundbyberg i detta avseende.

Hugo Englund skulle i Sundbyberg öppna "mejeribod". Denna hade adress Sturegatan 24 och låg i den s. k. Sturebasaren, i hörnet av nämnda gata och Brunngatan. Affären, som hette Sundbybergs Mejeriaffär men i folkmun kallades "Kolbäcks", övertog Hugo av fröken Gusten(!) Jacobsson. När exakt överlåtelsen skedde kan inte sägas.

Till huvudaffären hör två filialer, en belägen Josefsberg 2, den andra har adress Ehnsborg. Både Josefsberg och Ehnsborg ligger i anslutning till Landsvägen, i s. a. s. var sin ända av denna. Hugo Englund bibehöll efter övertagandet namnet på mejeriaffären. Antalet filialer skulle växa. 1923 har Hugo öppnat en tredje filial med adress Råstensgatan 16 och en fjärde i Duvbo, som var ett eget municipalsamhälle till 1949, då det inkorporerades med Sundbyberg. Någon gång efter mars 1924 öppnar så Hugo sin femte och sista filial inne på gården till en fastighet tillhörande smeden G. R. Andersson och med adress Fågelsången 28.

Affären gick bra för Hugo och brodern Bertil. Som exempel kan nämnas att för året 1927 "köpmannen J. H. Englund" taxerar för 6 000 kronor, motsvarande summa är för "affärsföreståndare J. B. Englund" 3 000 kronor. Fortfarande bor de i villa Rosenhill. Bostaden, som låg på "nedre botten", fick tydligen även göra tjänst som lagerlokal. Gustaf Näsström, vilken den 29 maj 1927 i Stockholms Dagblads söndagsbilaga skrev en artikel om Hugo, berättar att han vid sitt besök hos dem på verandan till villan vid Sturegatan såg:

travar av sockerlådor, mjölsäckar och kryddburkar. Nå, tänker man, en gammaldags lanthandlare från den tid, då Sundbyberg ännu inte var stad, en kundkrets av fabriksarbetare och hjälpgummor, ett ölsvullet ansikte med krulligt hår och blyertspenna bakom örat, kartnaglar och armuddar [...]. Det är i själva verket tvärt om. I den lilla gröna stugan bor en ung man — han heter Hugo Eng-

*Hugo Englund. Målning av Jocke Öberg (1924).
Foto Hans Kruse.*

lund — som är lika egendomlig som förbryllande, vare sig man betraktar honom som mjölkhandlare eller som konstsamlare. Han är nämligen bägge delarna.

Vad som fått konstkännaren och konstkritikern Näsström att fara ut till Sundbyberg var givetvis Hugos samling av konst. Denna omfattade ett sextiototal målningar och en och annan skulptur.

Rikligast representerad i samlingen var Jocke Öberg med 14 tavlor. Av dessa fäste sig Näsström särskilt vid en i olja, vilken återgav en eldhärjad mark vid Tyresö, samt vid några stilleben. Vidare ingick Eric Hallströms "Vaxholms fästning" och av samme konstnär likaså en större duk med Rörstrandsfabriken som motiv. Av Martin Åberg fanns bl. a. "Huset med det röda staketet" — Åberg företäcktes i samlingen av åtta målningar. Några enligt artikeln "ytterst läckra aktstudier" av Martin Lindström omtalas liksom Alexander Roos "Kyrkogården" och "Kvällsstämning" samt ett par dukar av Sven Ernvist, i gott sällskap med Gideon Börjes "Vid stranden"

och Hilding Linnqvists blyertsteckning "Flora". Alla, Hugos personliga vänner vilka umgicks i hans hem. Hugo Englund stöttade dem efter förmåga också ekonomiskt, köpte av dem eller också bytte man varor.

Även verk av andra konstnärer ingick i samlingen — ingen av dessa tillhörde dock den intima vänkretsen. Av Einar Jolin fanns således ett par akvareller, av Arvid Fougstedt en detaljrik bild av den italienske 1200-talsmålaren Cimabue och av Leander Engström en akvarell från Tivoli. Samme konstnär hade dessutom gjort samlingens expressiva gipshuvud "Vargjägare". På väggarna i det englundska hemmet hängde vidare en sepia av David Tägtström, en litografi av Isaac Grünewald och av Edvard Munch en etsning — en liten oljemålning av den högt begåvade men föga uppskattade enstöringen Olle Ågren inte att glömma att nämna.

Det var förvisso inga "grandes machines" för gallerier och salongsväggar, ingenting av yttre bravur, utan mest mindre saker. Krokier, akvareller, skisser och "egenartade problemstudier" vilka knappast skulle ha gått att sälja till någon välmående grosshandlare men köptes och byttes in av den "enkle" mjölkhandlaren.

Många av dessa konstverk har längre fram också ansetts vara dokumentärt viktiga "signaler" för den nya konstens genombrott — möjligen kan man med användandet av en "-ism" kalla denna stil "den verklighetsförankrade naivismen" i den betydelsen att detta måleri hämtade sin enkla och sunda näring ur ett förtroligt samliv med jord och luft och vatten" — man drog i sin konst fram vardagsmänniskan i sin dagliga miljö, avbildade med jordbundenhet en bit verklighet utan försköning, fjärran från romantik och exotism.

Vad hade egentligen orsakat Hugo Englunds konstintresse? Och för just det slag av "naivism" som hans målade vänner företrodde? Ingen vet i dag detta. Raljerande säger Näsström i sin förutnämnda artikel:

En spydig skämtare skulle väl finna något symboliskt i att den estetiske mjölkhandlaren

i Sundbyberg framför allt ägnat sitt intresse åt — naivismen. För en sådan barnsligt enfaldig konstriktning borde mjölkdroppen vara livselixir. Tyvärr rymmer en sådan synpunkt icke någon bokstavlig sanning men väl en allegorisk.

Det är fullt riktigt men ett "prov utan värde" i sökandet efter svaret. Möjligen ligger detta i den kontakt Hugo omkring 1920 fick med målarna Martin Lindström, Alexander Roos och Jocke Öberg.

I sin bok om Lindström har Hans Kruse berättat om hur denne tillsammans med de två andra, för att få pengar att måla för, vid denna tid startade chokladfabrikation på Södermalm i Stockholm. "Fabriken" var dock inte större än att den rymdes i en lägenhet och troligen då i den som vid tiden Roos hyrde vid Liljeholmsgatan 1. Öberg, vilken så att säga arbetat i branschen tidigare, stod för tillverkningen, Lindström och Roos hantlangade och var också genom stipendium företagets finansärer. För all del. Öbergs insikter i tillverkning av konfektyr inskränkte sig till vad han snappat upp av två fastrar, vilka hemma gjorde sötsaker till avsalu, bl. a. änglaffigurer svepta i omslag som designats och tecknats av brorsonen.

Det gick bra för "Roos Choklad", som företaget kallade sig, men att slita och släpa från arla till särila blev "fabrikörernas" lott. Man sålde till bl. a. RI-biograferna och fick även, genom nog så dyrbara reklamtrick med konstverk som lockbete, ensamrätt till försäljningen på boxningsgalorna i Cirkus på Djurgården. Någon tid över att måla blev det emellertid inte och inte ens ryktet om att vara Marabous "mest fruktade konkurrent" förmodade i längden hålla kämpaglöden i fabrikationen vid liv. De tre kompanjonerna tröttnade helt enkelt, sålde företaget och tillverkningen som varken givit dem vinst eller förlust men, trots allt, dagligt bröd. Med ett nytt stipendium på fickan sitter också 1922 Lindström och Roos på tåget till Österrike och Tyrolen, Öberg stannade kvar hemma.

Den, som åt "Roos choklad" ordnade de för tillverkningen nödvändiga råvarorna var

Hugo, vilken genom dessa sina vänner även kom i kontakt med andra konstnärer. När Hugo sedan flyttade till Sundbyberg tog han, bildligt talat, dem med sig dit — han resurser att hjälpa dem ökade ju också här. Att emellertid påstå, som konstkritikern Gotthard Johansson en gång skrev om dessa och andra socialt inriktade konstnärer vilka framgått ur den lyriska intimistkretsen på Smedsudden, att dessa "har sökt skönheten i Sundbyberg" är att gå för långt. Det är en "etikett" han präglad för moderna tiders kollektivism och ett systemsamhälle vilket inte ägnar sig åt begreppsanalys — "etiketter och slogan är oftast begripliga och kräver ingen entydig förklaring". Att ha sökt skönheten i Sundbyberg äger dock i viss mån tillämpning på Eric Hallström som också var en av Hugos äldsta och mest närstående vänner — man kunde om Hallström säga att denne ifråga om Sundbyberg "bör kunna hävda en viss konstnärlig äganderätt". Han kunde bo och måla hos Hugo flera dagar i sträck, ibland en hel vecka i taget. Redan 1925 — när och var Hugo och han för första gången träffades finns ingen uppgift om — målare Hallström en vinterdag, sittande på Rosenhills veranda, Sturegatan med den f. d. Orgelfabriken. (P. L. Åkerman & Lunds Orgelfabriks ab hade 1923 sålt fastigheten till Sundbybergs kommun som i denna inredde nödbostäder. Fastigheten kallades därefter "Musikaliska Akademien". Kvartret, som ligger vid Sturegatan och heter Orgeln, avröjdes i början på 1960-talet och 1964 uppfördes på tomten det s. k. Eparhuset, Sturegatan 11 — 17.)

I sammanhanget måste även pekas på de kunskaper Hugo besatt när det gällde konsthistoria, något som gällde även svenska språket och matematik samt, om än inte i lika hög grad, latin. Hugo gick endast folkskola. När, var och hur han skaffade sig sina kunskaper är förborgat men troligen skedde detta genom självstudier — att han påstås eventuellt ha gått någon kurs under sin utbildning till mejerist kan lämnas åt sidan men han kan, om det nu var Tekniska skolan i Västerås,

Hugo Englund på Nôtre Dames tak.

mycket troligt genom denna ha kommit i kontakt med även annan undervisning. Hugos stora intresse vid sidan av konsten var att resa och detta troligen i sin tur en följd av hans konstintresse. På 20- och 30-talen finner man honom på resor i Tyskland och Italien. Han sitter varma vår- och sommarkvällar och iakttar gatulivet i Bryssel, Brügge och Paris — vid en kopp kaffe på Rotonde eller Dôme. Ett, som man kan tycka, nog så dumdristigt vad förde honom förresten en gång, då 20-talet var ungt, upp och ut på taket till självaste Nôtre Dame. Sin sista utlandsresa gjorde Hugo 1932, av orsaker dikterade av hans affärsrörelse och till vilka finns anledning återkomma. Hans "sommardröm" blev härefter brodern Bernhards hemman så länge denne levde och där han också gärna deltog i arbetet på gården.

Hugo och Bertil Englund flyttar men inom Sundbyberg. Enligt mantalslängden 1928 till "Nya Sundbyberg" 142. Fastigheten, som ligger vid Landsvägen 57, ägs av direktören Ernst Åqvist i Örebro. Där skall de sedan bo i tio år. Till dem kommer så brodern Albert 1929 (om han inte som "obefintlig" bott hos Hugo och Bertil tidigare — han är nämligen under adress Hornsgatan 29 C i Stockholm i den för kvarteret gällande mantalslängden 1927 upptagen som efterförd och därefter att vistas "å okänd ort" till dess att han med ett i Maria Magdalena församling 15.11.1929 utfärdat flyttningsbetyg dyker upp i Sundbyberg där han skriver sig i november samma år; Albert skulle f.ö. i Sundbyberg komma att kallas "Laban"). Några år senare bor hos de tre bröderna även två söner till brodern Ture, Evert och Olle.

Rörelsen gick fortfarande bra för Hugo då 20-talet övergick i 30-tal. Han köpte upp direkt av bönderna och tillverkade själv sina varor. Sundbybergs Mejeriaffär annonserade om "pasteuriserad mjölk av god kvalitet, tjock och tunn grädd samt övriga mejeriprodukter — allt till dagens lägsta priser och förstklassiga varor". Med tillägget: "OBS! Mjölk och mejerivaror hemsändes på begäran."

Det sladdrades visserligen "på stan" om att man inte borde köpa affärens mjölk emedan den kunde framkalla nervfeber. Antingen var emellertid detta "rykte" endast elakt förtal eller berodde på minnesförlust, några fall av nervfeber förorsakade av mjölk från Hugos affär kunde inte bevisas. Sant är emellertid att Sundbyberg en gång drabbades av en mycket svår nervfeber, förorsakad av en smittbärarska på en gård i Kungsängen som levererade mjölken till affären i fråga men — detta inträffade redan 1919.

Taxeringslängden 1931 uppger "handlanden Hugo Englunds" inkomst till 5 440 kronor, Bertils, "mejerist", till 2 700 kronor medan den för "mjölkutköraren" Albert är 1 660 och för Evert, "springpojke", 1 060 kronor. Året därpå tjänar Hugo mera, Bertil mindre och Evert, vilken då är "affärsbiträde" tjänar

också mera. Som nyanställd "springpojke" har Olle en inkomst på 1 160 kronor (Evert och Olle var brorsöner till Hugo) — Albert däremot detta år ingen ("obeskattbar").

Hugos vänner bland konstnärerna finns ännu med i bilden, de skulle f.ö. aldrig under hela livet svika honom. Med utsikt från ett fönster hos Hugo målar 1928 Hallström "Torget i Sundbyberg", inköpt samma år av Nationalmuseum. 1930 utför han en målning med det gamla kommunalhuset som motiv. (Detta, som låg vid Torget, revs 1931 och på samma plats i stort invigdes ett nytt i slutet av 1932. För målningen fick f.ö. Hallström knappa tusen kronor. Pengarna till denna och ramen hade åstadkommits genom en insamling och målningen överlämnades till kommunen i samband med det nya stadshusets invigning den 1 oktober.) 1932 hjälpte sedan Hugo Hallström att få en lägenhet i det Palmqvistska huset vid "Rings hörna" i korsningen Sturegatan—Stationsgatan, ett nedslitet hus men rymligt, och med dass på gården — hyran var dock mindre än ohyran. Där bodde Hallström nämnda år till våren 1933. Han var dock aldrig skriven i Sundbyberg. Från denna period härrör flera av Hallströms målningar och teckningar med sundbybergsmotiv — exempelvis hans oljemålning "Vinter i Sundbyberg" (1932). Motivet är möjligen hämtat från Järnväggsgatan upp mot Brunnsgatan innan en genombrytning mellan dessa gator skedde 1934. Hans i olja utförda "Vedgården" tillkommer 1933 (L. E. Andersson & Co vid järnvägsstationen och med adress Landsvägen 15) och i samma teknik och från samma år är hans "Förstadsgata, Sundbyberg" (Stationsgatan sedd från hans balkong i "Rinds hörna" ned mot järnvägsövergången och Torget därbakom). Nämnas kan också pastellen "Fabriksgränd, Sundbyberg" (den som saknar årtal, måste hur som helst vara gjord före 1937, då den träbro, som förde över järnvägsspåren från Fabriksgränd till Landsvägen revs nämnda år sedan nuvarande Ekensbergsviadukten blivit klar 1936). Och flera andra.

Av särskilt intresse i sammanhanget är de i

olja utförda "Pojke på balkong", 1932, "Från Sundbyberg", 1933, och den samma år utförda pastellen "Motiv från Sundbyberg". Den förstnämnda återger Hallströms son Bengt, som står på hemmets balkong och ser på några arbetare i färd med att gräva upp gatan i hörnet av Sturegatan—Stationsgatan. Snett till höger bakom gatukorsningen ses en del av ett rött tegelhus. Huset ingår i kvarteret Röckeriet och i den butik, som antyds på målningen genom de stora fönstren, hade Mjölkccentralen en av sina affärer. På oljemålningen från 1933 ses, förutom några mindre barn, en cyklist trampa gatan fram österut, mot Rosengatan och Rosenhill. Till höger ses i målningen en skylt med en rödbrokig ko i vitt fält inneslutet av en svart ram i järn. Det är Mjölkccentralens firmamärke men här är skylten placerad på fel hus. I hörnet av detta hus, i hörnet av Sturegatan och Stationsgatan, låg med adress Sturegatan 27 och en halvtrappa upp en herrekiperingsaffär, "Erik Olssons Eftertr.", och i 25:an vid samma gata Selma Olssons Manufaktur- & Sybehörsaffär. På pastellen däremot sitter skylten på rätt hus, några pojkar står och hänger i gathörnet (pastellen verkar vara delvis en förstudie till målningen).

Depressionen i början av 30-talet med arbetslöshet och konkurrensen från framför allt Mjölkccentralen och Konsum (föreningen i Stockholm med omnejd) skulle bli alltför tung att bära — med Ulf Peder Olrog skulle man vilja säga att "ett öre mer för mjölken" blev Hugos fall, han skulle inte stå sig i "priskriget" som blev följden av 30-talets betungande arbetslöshet då folk fick mindre pengar att röra sig med och måste vända på varje slant. I själva Sundbyberg fanns 1930 också hela nitton bröd- och mjölkaffärer. Av dessa hade Konsum tre, Mjölkccentralen fyra. Mjölkccentralen hade dessutom i Duvbo tre "bodar", Hugo hade också vid samma tid överlåtit sin mejeribod vid Olovsgatan 5, en av de tre i Duvbo, till Mjölkccentralen. Samtidigt hade butiken vid Fågelsången övergått i ägo till E. Ekdahl.

Hugo hotades av konkurs. Han fick ackord och sålde, för att rädda affären, sin konstsamling. I sin bok om maken "X-et" skriver Ingeborg Erixson:

Han [Hugo Englund] ansågs för tät men klagade ofta över sin dåliga ekonomi, vilket ingen av vännerna tog på allvar. Alltför sent kom man underfund med hans verkligt betryckta läge och försökte genom insamlingar och försäljning av tavlor komma till hans bistånd. Tyvärr kom hjälpen alltför sent, för att rädda sig undan konkursen blev han tvungen att sätta hela sin konstsamling på allmän auktion och se den avyttras för en spottstyver. Det måste ha känts bittert att se sitt, man kan kalla det livsverk, sålunda skingras.

Det gick som det gick. Affären är kvar ännu 1933 men borta 1934. Taxeringslängderna talar också sitt tysta språk. I 1933 års längd står Hugo upptagen för 4 650 kronor, i motsvarande 1934 är han skönstaxerad till 2 000 kronor, han har överhuvudtaget inte alls deklarerat.

De tre bröderna och deras två brorsöner stod dock inte alldeles på s. a. s. bar backe. Bertil hade nämligen ett par år tidigare börjat en egen rörelse vid Fredsgatan 9B, i hörnet av denna gata och Vegagatan. I taxeringslängden 1932 står Bertil för 2 310 kronor av vilka 210 kronor är att hänföra till rörelse. Hos honom arbetar sedan Hugo, Albert, Evert och Olle.

Ekonomiskt ter sig brödernas ställning i mitten av 30-talet mindre solid. Taxeringslängden 1936 upptar som exempel "förre handlanden Hugo Englund" — han skall längre fram kalla sig affärsbiträde — till 970 kronor, "handlanden Bertil Englund" till 1 840 kronor och "affärsbiträdet Albert Englund" till 1 500 kronor. Olle står som springpojke antecknad för 1 270 kronor, Evert däremot har ingen beskattningsbar inkomst.

Hugo och Bertil flyttar från Landsvägen till Fredsgatan 9A där man fått en lägenhet på tredje våningen om tre rum och kök, jungfrukammare och stor hall. Albert bor tillsammans med Evert och Olle kvar på Landsvägen 57, men flyttar senare över till Hugo och

Bertil. De båda brorsönerna försvann från staden och dog båda relativt unga i lungtuberkulos.

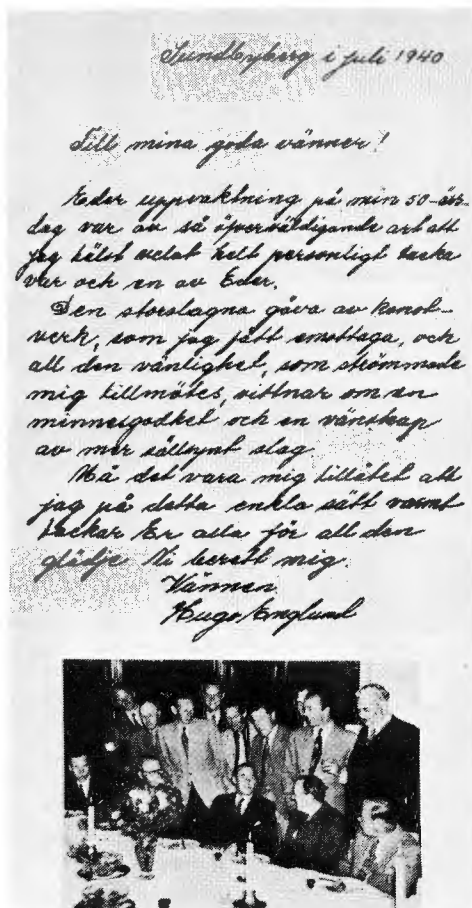
1940 fyllde Hugo 50 år. Gamla och nya konstnärsvänner lade då grundplåten till den nya konstsamling Hugo skulle få. Han skriver i sitt tackbrev:

Sundbyberg i juli 1940. Till mina goda vänner! Eder uppvaktning på min 50-årsdag var av så övervåldigande art att jag helst velat helt personligt tacka var och en av Eder. Den storslagna gåva av konstverk, som jag fått emottaga, och all den vänlighet, som strömmade mig tillmötes, vittnar om en minnesgodhet och en vänskap av mer sällsynt slag. Må det vara mig tillåtet att jag på detta enkla sätt varmt tackar Er för all den glädje Ni berett mig.
Vännern Hugo Englund.

50-årsmiddagen hölls förresten i den rymliga hallen till våningen i huset vid Fredsgatan. Hugo var värd och hade, god kock som han var, själv lagat maten. Han brukade själv också göra sitt vin. Med starksprit umgicks han dock, liksom Bertil, försiktigt, något man däremot inte kan säga om Albert, han var, vad man hovsamt kan kalla, en "flaskvän". Det berättas f.ö. från kristiden under andra världskriget att "sundbybergsgummorna" brukade passa på Albert och, när han var ensam i butiken, vinka med en "halvpanna" utanför fönstret — i utbyte fick man kaffe men behövde inte lämna några ransoneringskuponger. Sant eller inte men en illustration i modern "tappning" till berättelsen om Adam och Eva och något som i så fall säkert gav Bertil svår huvudbry.

Vad Hugos nya konstsamling innehöll ger den utställningskatalog, vilken sammanställdes till en av Sundbybergs Allmänna Konstförening 20-27 maj 1951 på Teaterbio i Sundbyberg anordnad utställning "Konst ur Sundbybergshem", en uppfattning om.

Under namnet Hugo Englund står i katalogen följande konstverk upptagna: Albin Amelin, Hamnen (1934), Lars Boëthius, Åskmoln (1940), Gideon Börje, Kvinnofigur (1935), Ture Dahlö, Landskap (1934), Sven Erixon-X:et, Kvinna och träd (1930), Sven

Hugo Englunds tackbrev och 50-årsjubilaren omgiven av släkt och vänner.

Ernkvist, Årstabebyggelsen (?), Lars Florén, Törsten släckes (?), Knut Gruva, Kvinna som syr (1938), Eric Hallström, Sparkstöttingsåkning i Kv. Telefonen (?), D:o, Sundbybergsmotiv (?), Sven Hempel, På kaféet (?), D:o, Uthus (1936), D:o, Sundbybergsmotiv (1942), Fredrik Henkelmann, Syjunta (1935), D:o, Glädjens båt (1928), D:o, Auktionen (1928), D:o, Höskörd (1935), Gurli Lindqvist, Skiss till textil (?), Gösta Lindström, Fabriksbyggnad Bolinders (1929) D:o, Höstkväll (1940), Martin Lindström, Gumma (1940), Marcus Lövlblad (teckning), I hamnen (?), Alexander Roos, Landskap (?), D:o, Berzelii park (?), D:o, Hallandskusten

(?), Gösta Sundvall, Parkering (?), Gunnar Torhamn, Från Oljeberget (1929), Gustaf Svensson, Stilleben (? , osign.), Martin Åberg, Landskap med kyrka (1935), Josef (Jocke) Öberg, Porträtt av Englund (1924), D:o, (teckning) Birger (1933), D:o, Stormen (?).

Något, som förbryllar är, att enligt utsago Hugos favoritavla skulle ha varit Amelins "Abats en gros" ("Slaktkroppar en gros"), en målning i blandteknik från 1932 då Amelin bodde i stadsdelen Montrouge i Paris och vandrade omkring vid Porte de la Vilette och Metrouppgången med de kringliggande slakterierna och sitt brokiga folkliv. Han promenerar också med sin hustru Karin i de eländas kvarter vid Porte d'Italie och industrikvarteren bortom Stade Buffalo. Synintryck, färger, smakförmågelser — allt finns inkapslat i hans målningar. Han skrev f.ö. i ett brev: "Mest Sundbyberg men med krog vid krog, bar vid bar, alla med nickeldiskar och praktfulla arbetartyper med stora svarta mustascher". Denna tavla skulle ha hängt på hedersplats i hallen till våningen vid Fredsgatan. När i så fall kom den i ägo av Hugo och vart tog den vägen? Denna sistnämnda fråga gäller även de omnämnda konstverken i sundbybergsutställningen 1951. Även denna Hugos andra samling skulle skingras men motivet för detta vara ett annat än första gången det hände.

Affären vid Fredsgatan skulle bröderna driva till i slutet på 50-talet, 1959 annonserar i telefonkatalogen första gången "Englunds Eftr. B., Livsmedelsaffär" ut sina tjänster. (Affären finns fortfarande kvar, nu under namnet "Ingers Närköp".) Hugo levde vid Fredsgatan mycket tillbakadraget, särskilt sedan affären överlätits i andra händer och sedan Bertil gått ur tiden den 11 maj 1961, han ligger begravd på hemkyrkogården i Björksta. Sitt största nöje hade Hugo i sin frimärkssamling och i det akvarium med fiskar som han skaffat sig — det skall, enligt vad som sägs, ha varit stort "som en fiskdamm." Fortfarande kan han då och då bjuda på middag när någon kom för att hälsa på honom

och byta frimärken — Hugo skall en gång i tiden ha varit en lika skicklig bridgespelare som kock, till hans umgängesvännar då hörde i dessa avseenden dekorationsmålaren vid Dramaten, Sven Fahlstedt, och hovmästaren på Solliden, Kalle Modéen.

I början av mars 1967 blev Hugo intagen på långvården på Sundbybergs sjukhus. Hans vistelse där skulle bli lång — han dog på sjukhuset först den 18 februari 1978. En blid och försynt patient med en med åren tilltagande psykisk funktionsnedsättning som gjorde att han slöt sig inom sig själv och blev en enstöring. Han levde dock upp när han fick tala om konst eller i sin rullstol följa med på någon konstutställning bl. a. då till Thiel-ska Galleriet som han tyckte mycket om att vara på. Enkel och rättfram var han hela livet. Han satte sig aldrig på höga hästar mot någon och omvittnat aldrig mot sin personal som under hans "imperietid" var ganska stor — men "Chefen" var han, vilken en stund varje julafton samlade de anställda hemma hos sig där det då vankades både gåvor och julgotter, inte minst till barnen som fick följa med. Under tiden Hugo är på sjukhuset dör Albert den 2 januari 1970. Han och Hugo ligger begravda på Sundbybergs begravningsplats, två urnor i samma grav och med vilande gravbrev till år 2003.

Vid Hugos gravsättning den 11 maj 1978 lästes följande lilla vers:

Över vikens blåa vatten driva isens sista flak,
och mot staden lysa husens röda tak.

Allt är stillhet, ro och vila, bakom skogens svarta rand

lyser solen över insjö, stad och land.

Som förklaring skall sägas att begravningsplatsen med sitt kapell ligger vid den lumliga Lötsjön och ett bra stycke väg från stadens högshusbebyggelse. Vem som skrivit dikten är okänt. Meddelare är fru Dagmar Johansson i Stockholm och 1930 gift med Jean Johansson, en av Hugos äldsta vänner från 20-talet. När Jean 1930 gifte sig upphörde emellertid kontakten för att i slutet på 50-talet återupptagas. Fru Johansson har i sin ägo en tuschteckning av Sven Hempel med påskrif-

ten "Till Jean från Hugo juli 1960" och till Hugo-dagen 11.1.1977 fick Hugo en hälsning från Jean i form av ett fotografi från Paris och Champs Elysé som en påminnelse om deras Parisresor. Jean Johansson skrev också i Svenska Dagbladet en nekrolog över Hugo. De var även tillsammans i Belgien och Holland och med dem en tredje gemensam vän, Ruben Östlund, "Rubbe" kallad och på sin tid en känd motorbåtsbyggare.

Bouppteckningen efter Hugo har registreringsdatum "Solna tingsrätt 3.10.1978". Anmärkningsvärt är att denna uppger "avlidna dottern Maria Englunds barn", en flicka, Ella Elisabeth (född 1937 och gift Nyström) vara "bland närmast anhöriga". Detta är emellertid fel. Hugo var och förblev, liksom Bertil och Albert, ungarlivat igenom. Maria, född 1917 och död 1938 — knappt ett år efter dotterns födelse — var i stället dotter till Ture av vilkens åtta barn fyra var i livet 1978. Bouppteckningen redovisar inga större tillgångar. Inga pengar, inga tavlor eller möbler. Endast något över 11 000 kronor återstod sedan smärre skulder, begravningsomkostnader och liknande, var betalda. Vilket förvånade några bland släktingarna, som hade uppfattningen att Hugo var rik, men detta var långtifrån fallet med samtliga. Det uppges t. o. m. att man hjälpt Hugo med kontanter. Detta är också förklaringen till, eller åtminstone en del av denna, att konstsamlingen skingrades. Ett par tavlor hade Hugo med sig på sjukhuset, enligt vad som uppgivits, men även dessa är borta. Försvunnet helt har de dock inte gjort. Man vet sålunda att sju av dem exempelvis är i ägo av en systerdotter till Hugo. För att hjälpa denne köpte nämligen hon och hennes make dessa av Hugo medan han ännu bodde vid Fredsgatan och även senare. Detta är emellertid en annan historia.

"Det var en gång — —". Så börjar ju alla sagor och så kunde även denna sannsaga om "den romantiske mjölkhandlaren i Sundbyberg" ha börjat — nu är den slut!

Källor och Litteratur:

- RA: Västmanlands län, mantalslängder och mantalsuppgifter 1910—11.
 SSA: mantalslängder och mantalsuppgifter för 1915—20 avseende Katarina och Maria Magdalena församlingar i Stockholm.
 ULA: Mantals och taxeringslängder för 1881—1942 avseende Björksta och Kolbäck, (Västerås fögderi), Odensvi (Kungsörs fögderi), Sundbyberg (Svartsjö fögderi).
 Pastorsexpeditionerna i Björksta, Kolbäck, Odensvi, Västerås (Domkyrkoförsamlingen), Sundbyberg och Stockholm (Engelbrekt, Katarina, Oscar, Maria Magdalena), in- och utflyttningsböcker.
 Postens Centralarkiv: Tjänsteliggare för Postinspektionen i Centrala distriktet i Västerås, poststation Orresta 1888—1916 jämte skrivelser.

- Erixson, Ingeborg, X:et — de unga åren (1978).
 Hoppe, Ragnar, Erik Hallström (2:a omarb. uppl., 1953).
 Johansson, Jean, nekrolog över Hugo Englund (Svenska Dagbladet 28 febr. 1978).
 Järbe, Bengt, Hugo Englund, ett porträtt (När skönheten kom till Sundbyberg. Utställningskatalog 1988).
 Kruse, Hans, Martin Lindström (Östgöta konstförenings publ., 16, 1973).
 —, inledning och konstnärbiografier (När skönheten kom till Sundbyberg, 1988).
 Lidén, Elisabeth, Albin Amelin (Sveriges allm. konstförenings publ., 84, 1967).
 Näsström, Gustaf, Den romantiske mjölkhandlaren (Stockholms Dagblad 29 maj 1927).
 Seth, Lennart, Eric Hallström (Sveriges allm. konstförenings publ., 76, 1967).
 —, dens., inledning till utställningskatalog Eric Hallström, Valdemarsudde (1988).
 Zennström, Per-Olof, Albin Amelin — arbetet (1975).
 Österberg, Henning, Sundbybergs historia, 1—3 (1966—74).
 Dessutom allmänna uppslagsverk och konstlexikon. Periodika: Stockholms Dagblad, Sundbyberg och Solna Tidning. Riks- och lokaltelefonkataloger.

För uppgifter av skilda slag angående familjen Englund tackar jag särskilt — ingen annan glömd — Börje Tuvstedt, Sollentuna, son till Hugos syster Hulda, Gösta Englund, Västerås, son till Hugos bror Ture, Rune Pettersson, ägare till Östanbro gård och hembygdsföreningens ordförande i Björksta, samt, slutligen Annette Ek, pastorsexpeditionen i Björksta, "spånaren" Olle Hempel, son till Sven Hempel, Upplands Väsby, inte att glömma i sammanhanget.

